

פרק ב'

התוצר, השימושים וענפי המשק

- ♦ התוצר המקומי הגולמי צמח בשנת 2008 בשיעור נמוך מעט מאשר בשנים הקודמות. בתחילת השנה הואטה הצמיחה על רקע התקרבות לתעסוקה מלאה, ואילו בסוף השנה התכווץ התוצר העסקי, עקב ירידת הביקושים המקומיים והעולמיים - תוצאת המשבר הפיננסי וההאטה העולמית.
- ♦ השינויים בסביבה העולמית היו ההתפתחות הדומיננטית השנה - מפנה חד מתקופה של גאות עולמית למיתון במדינות המפותחות, תוך התמוטטות מוסדות פיננסיים גדולים ושחיקה חדה של ערכי הנכסים בעולם.
- ♦ עודפי הביקוש, שהחלו להיווצר בשנה הקודמת, גדלו בתחילת השנה. התעסוקה ומלאי ההון גדלו בקצב מהיר, תוך ירידה קלה של הפריז, סביבת האינפלציה עלתה, ושער החליפין הריאלי יוסף. לקראת סוף השנה התהפכה המגמה, לנוכח הירידה החדה בביקושים, שיעור האבטלה עלה, התפתח פיחות ריאלי, והאינפלציה ירדה.
- ♦ בתחילת השנה התחזק השקל בשיעור חד, המשך לייסוף הריאלי של שנת 2007. את עוצמתו הרבה של הייסוף לא ניתן להסביר רק בהתפתחויות הכלכליות, ואכן בסוף השנה נוצר פיחות, שקיזז את ייסוף היתר.
- ♦ קצב הגידול של הצריכה הפרטית הואט, לנוכח אי הודאות לגבי המצב הכלכלי בעתיד והירידה בערך תיק הנכסים הפיננסי. הצריכה השוטפת גדלה בשיעור מתון במהלך השנה, ואילו רכישות מוצרים בני-קיימא ירדו ירידה תלולה.
- ♦ היצוא נפגע מההאטה העולמית במידה ניכרת. יצוא השירותים החל להתכווץ כבר ברביע השני של השנה, ואילו היצוא התעשייתי ירד רק ברביע הרביעי. עלייתו במהלך השנה נבעה בעיקר מענפי הכימיה ונפט, ואילו יתר הענפים החלו לדשדש בשלב מוקדם יותר.
- ♦ הפגיעה ביצוא התעשייתי נבעה משילוב של מספר התפתחויות בכלכלה העולמית והמקומית - הירידה בביקוש העולמי, ההרעה המתמשכת בתנאי הסחר והייסוף הריאלי.
- ♦ בפעילות ענף הבנייה התמתן השנה קצב הגידול, ומספר התחלות הבנייה למגורים, אף שהתייצב השנה, מבטא מגמת ירידה מאז תחילת העשור בבנייה שביוזמה הציבורית ויציבות בבנייה שביוזמה פרטית. היציבות ביוזמה פרטית, בשילוב עם היציבות היחסית של המחיר עד אשתקד, שיקפה איזון בין כוחות הביקוש וההיצע. השנה נרשמה תפנית במחירי הדירות שבבעלות ובשכר הדירה - עלייה לאחר ירידה מתמשכת.
- ♦ ההאטה במשק, בפרט במחצית השנייה, השתקפה גם בפעילות ענפי המסחר והשירותים.

1. ההתפתחויות העיקריות

לאחר חמש שנים של צמיחה מהירה, צמח התוצר המקומי הגולמי השנה בקצב איטי מעט יותר - 4.0 אחוזים - המשקף התמתנות של צמיחת המגזר העסקי. זאת על רקע התקרבות לתעסוקה מלאה בתחילת השנה והתכווצות של הפעילות לקראת סופה, בעטיו של המשבר העולמי. צמיחת התוצר במהלך השנה הסתכמה ב-2.2 אחוזים בלבד. היצוא הוביל את צמיחת המשק, אך במהלכה, ובמיוחד בסופה, השפיע המשבר העולמי על הענפים השונים: ברביע האחרון של השנה התכווץ היצוא למעט יהלומים ב-31.6 אחוזים במונחים שנתיים. הצריכה הפרטית התמתנה - תוך ירידה חדה ברכישת מוצרים בני-קיימא, בעקבות החששות ממיתון וירידת ערך הרכוש הפיננסי. ההשקעה בענפי המשק נבלמה בסוף השנה - בין השאר לנוכח עליית הסיכונים וירידה בהערכת מצב המשק בעתיד הקרוב. צד ההיצע הואט בתחילת השנה: גידול הפיריון נבלם בהמשך למגמת ההתמתנות ברכיב המחזורי שבו, עלות העבודה ליחידת תוצר עלתה, והצמיחה נבעה מעלייה בגורמי הייצור בלבד. בשנת 2008 חל מפנה חד בפעילות במהלך השנה: לאחר שבתחילתה נמשכה הצמיחה

הצמיחה הואטה השנה, על רקע התקרבות לתעסוקה מלאה בתחילת השנה וזליגת המשבר העולמי לשוק המקומי לקראת סופה.

לוח ב'-1

מדדים לפעילות הכלכלית, 1999 עד 2008

(שיעורי השינוי הכמותיים¹, אחוזים)

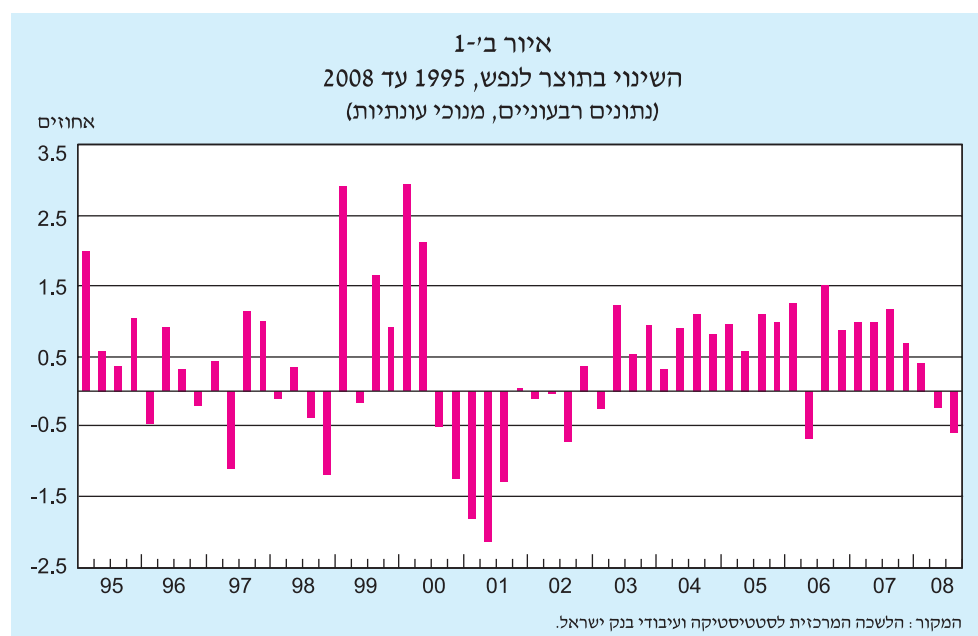
2008		2007-2004		2003-2001	2000-1999	
מחצית ב'	מחצית א'	כל השנה	מחצית א'	מחצית ב'	מחצית א'	
-0.5	3.1	2.1	3.3	-1.8	3.4	התוצר לנפש בישראל
-1.8	1.4	0.6	2.3	0.9	0.0	התוצר לנפש במדינות ה-OECD
-	-	2.2	3.7	1.6	2.8	התוצר העולמי לנפש
1.3	4.9	4.0	5.2	0.3	6.1	התוצר המקומי הגולמי
1.0	5.8	4.4	6.4	-0.7	7.1	התוצר העסקי
-2.8	10.9	6.8	6.2	-2.4	5.7	מדד הייצור התעשייתי
6.2	6.1	6.1	8.8	10.1	8.9	שיעור האבטלה (אחוזים)
-	37.8	-	38.0	36.0	35.5	מדד ג'יני (אחוזים)

(1) נתוני המחציות הם במונחים שנתיים.

המקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, מדינות נוספות ועיבודי בנק ישראל.

שאפיינה את המשק בשנים האחרונות, תוך התמתנות מסוימת, החלה בסופה האטה משמעותית בפעילות, ואף גלישה למיתון, על רקע התפשטות המשבר העולמי מן התחום הפיננסי בלבד אל הכלכלה הריאלית. מפנה חד זה התבטא בשלב זה או אחר של השנה כמעט בכל הפרמטרים הכלכליים: בתנאי הרקע של המשק הישראלי - בהאטת הצמיחה העולמית, בתנודות של מחירי הנפט ויתר הסחורות, בתנודות בשער הדולר בעולם ובירידות של שוקי ההון; ובמשק הישראלי - בפגיעה ביצוא ובתעסוקה, בהיחלשות הלחצים האינפלציוניים, בבלימת הייסוף הריאלי, ובירידת ערך הנכסים. המדד המשולב סימן את נקודת המפנה באמצע השנה - כך גם עולה מנתוני התוצר, שלפיהם התוצר לנפש גדל ברביע השני בקצב דומה לממוצע במחזור כולו, והחל מהרביע השלישי הוא ירד (איור ב'-1).

המפנה החד בפעילות הכלכלית השנה התבטא כמעט בכל הפרמטרים הכלכליים בארץ ובעולם.

מצבה של הכלכלה
הישראלית עם תחילת
זליגתו של המשבר
העולמי אליה טוב
ממצבה ערב המשבר
הקודם.

בעשור האחרון המשק
לא הצליח לצמצם את
הפער ברמת החיים ביחס
למדינות המפותחות,
למרות הרפורמות הרבות
שהונהגו בתקופה זו.

המחזור הכלכלי האחרון נמשך כעשור: הוא החל בגאות של 1999-2000, נמשך במיתון, שנגרם עקב התפוצצות בועת הטכנולוגיה העילית ופרוץ האינתיפאדה השנייה, והסתיים בסוף השנה, לאחר 5 שנים של צמיחה מהירה וסגירת פער התוצר¹. ניתן אפוא לנתח את הפעילות השנה לאור המחזור הכלכלי המלא, ובמיוחד לנוכח המפנה שחל בכלכלה העולמית במהלך השנה. מצבה של הכלכלה הישראלית עם תחילת זליגתו של המשבר העולמי אליה, טוב, מרוב הבחינות, ממצבה ערב המשבר הקודם - בפרט ביחס למדינות מפותחות אחרות: שיעור האבטלה נמוך, שיעור החיסכון גבוה, החשבון השוטף בעודף, נטל המס ויחס החוב לתוצר נמוכים, והמערכת הבנקאית יציבה. מצב זה מאפשר גמישות רבה יותר בהפעלת המדיניות הפיסקלית והמוניטרית, לנוכח ההחרפה הצפויה בהאטה העולמית והשפעתה על המשק. ואולם במהלך הגאות לא צמצמנו את הפער ברמת החיים ביחס למדינות המפותחות, וזאת למרות הרפורמות הרבות שבוצעו במהלך השנים האחרונות בתחומי התעסוקה, הקצבאות והמיסוי, הקטנת המגזר הציבורי וההפרטות. רפורמות אלו נועדו להגדיל את התחרותיות של המשק, את התעסוקה ואת הפרייון, במחיר של הרחבת אי-השוויון; זה אכן התרחב במחזור האחרון גם ביחס למדינות OECD, אך קצב גידולו של הפרייון דמה לזה שאפיין את המשק בשלושת העשורים הקודמים, וקצב עלייתה הממוצע של רמת החיים היה דומה לזה של ארה"ב ואף נמוך ביחס ליתר המדינות המפותחות.

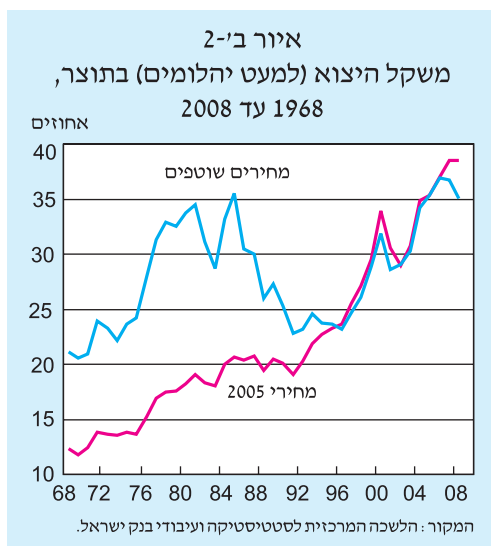
א. ההתפתחויות העולמיות והשפעתן על המשק הישראלי

השנה חל מפנה חד בכלכלה העולמית, בעקבות התממשות משבר ה"סאב-פריים", שהוביל לקריסת בנקים וחברות פיננסיות מהגדולות בעולם ולהזרמת כספים בהיקף חסר תקדים כדי למנוע את התמוטטותן של חברות נוספות. מחיקות הענק שנרשמו לנוכח קריסת ענפי

¹ הפער בין התוצר בפועל לתוצר הפוטנציאלי בתעסוקה מלאה. להרחבה ראו סעיף 3.

הגדל"ן והפיננסים בארצות הברית הביאו לירידה חדה בביקושים, וזו הובילה בהדרגה, במהלך השנה, להאטת הצמיחה בעולם ואף למיתון במדינות המפותחות, לצד צניחות שערים בבורסות בעולם ומחנק אשראי עולמי, שהביא לצמצום ההיצע.

התפתחויות אלו החלו לתת אותותיהן במשק הישראלי במהלך השנה וצפויות להמשיך ולהשפיע עליו, בכמה ערוצים: ירידת הביקושים העולמיים ליצוא הישראלי, ירידת היצע האשראי ועליית הערכת הסיכונים וירידה חדה של ערך תיק הנכסים. כנגד זאת הביא המיתון העולמי לירידה חדה של מחירי הסחורות, במיוחד של הנפט הגולמי, וזו מגדילה את כוח הקנייה של המשק.

התלות הגוברת של המשק הישראלי בכלכלה העולמית עולה מאיור ב'-2, המציג את משקל היצוא למעט יהלומים בתוצר. משקל זה עלה מ-12.4 אחוזים בשנת 1968 ל-41.6 אחוזים בשנת 2008. גידול הביקושים העולמיים היה אחד הגורמים החשובים לצמיחת המשק בשנים האחרונות.

כשליש מגידולו של התוצר בחמש השנים האחרונות נבע ישירות מגידול הערך המוסף של היצוא. וזאת בלי להביא בחשבון את תרומתן של הכנסות ענפי היצוא לביקושים המקומיים. הסחר העולמי גדל מתחילת העשור בקצב של 6.8 אחוזים, בדומה לקצב גידולו בעשור

משקל היצוא בתוצר
עולה בהתמדה, דבר
המגדיל את התלות
בכלכלה העולמית.

הקודם, אך הרכבו השתנה, והוא משקף האצה של קצב הצמיחה במדינות המתפתחות והמתעוררות לעומת התמתנות של קצבי הצמיחה במדינות המפותחות. תרומת המדינות המפותחות לצמיחת התוצר העולמי ירדה משיא של כ-60 אחוזים בתחילת שנות התשעים לכ-25 אחוזים בלבד בשנים האחרונות². הרכב הסחר של ישראל השתנה רק באופן חלקי: בעוד שמשקל יבוא המוצרים מהמדינות המפותחות ירד ירידה חדה, משקל היצוא למדינות המפותחות כמעט לא השתנה. משקל היצוא לארצות הברית אף עלה מ-29 אחוזים בשנת 1995 ל-38 אחוזים בשנת 2006. חשיפה זו למשק האמריקאי הפכה בעייתית עם ירידת היבוא האמריקאי, ובשנתיים האחרונות ירד משקל היצוא לארצות הברית עד ל-33 אחוזים.

המשבר הפיננסי, מעבר להשפעתו העקיפה על המשק הישראלי דרך הביקושים בעולם, משפיע גם במישרין. המחיקות בגין החובות האבודים, יחד עם ירידות הערך של כלל הפירמות ועליית הערכות הסיכון, הובילו לצמצום ניכר של היצע האשראי החוץ-בנקאי ושל הנזילות למגזר העסקי. לירידה זו השפעה שלילית על המשק בשני אפיקים: ראשית, מצטמצמת יכולת מיחזור ההלוואות, ולכן גדלה הסכנה לפשיטת רגל. שנית, תוכניות השקעה נדחות על רקע עלייה של מחיר ההון. מכאן שהיקף ההשקעה במשק הצטמצם ואיתו התוצר הפוטנציאלי העתידי.

המשבר הפיננסי הוביל
לצמצום ניכר של היצע
האשראי החוץ-בנקאי.

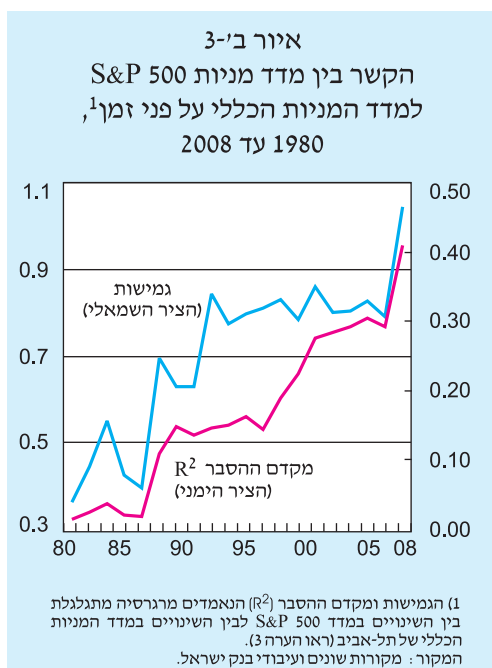
פועל יוצא של התחזקות זיקת הכלכלה הישראלית לכלכלה העולמית הוא יבוא מהיר ודומיננטי של זעזועים בכלכלה העולמית. איור ב'-3 מציג את המיתאם הגובר בין מדד

² World Economic Outlook October 2008.

(נחתונים שנתיים ורבעוניים)

	2008				2007				ממוצע			
	IV	III	II	I	IV	III	II	I	2008	2007	2006	2008-1999
התוצר בישראל ¹	-0.5	1.3	3.4	4.7	6.8	5.9	5.5	5.4	4.0	5.4	5.2	3.7
התוצר העולמי ^{2,1}	-4.1	2.4	3.4	4.1	4.5	4.9	4.9	4.9	3.4	5.2	5.1	4.0
התוצר במדינות OECD ¹	-5.9	-0.8	0.4	1.7	1.9	3.5	3.3	2.1	1.0	2.7	3.0	2.4
תוצר המדינות המתפתחות ^{2,1}	3.0	3.9	4.5	6.3	9.1	8.7	8.0	7.8	6.3	8.3	7.9	6.5
הטחור העולמי ¹									4.1	7.2	9.3	6.8
היבוא של ארה"ב ¹	-15.7	-3.5	-7.3	-0.8	-2.3	3.0	-3.7	7.7	-3.3	2.2	6.0	5.0
פרמיית ה-CDS ³	125	93	63	66	27	25	17	19	74	22	31	64
מדד הדאון ג'ונס ⁴	84	106	115	117	127	127	126	117	105	124	108	100
מחירי הנפט הגולמי ⁵	56	115	121	95	88	74	66	57	97	71	64	42
מחירי הסחורות ללא נפט ⁴	117	159	167	161	143	141	143	134	151	141	123	100
שער החליפין שקל-דולר ⁶	3.8	3.5	3.4	3.6	3.9	4.2	4.1	4.2	3.6	4.1	4.5	4.3
שער החליפין שקל-אירו ⁶	5.0	5.2	5.3	5.4	5.7	5.8	5.5	5.5	5.3	5.6	5.6	4.9

המקור: מקורות שונים ועיבודי בנק ישראל.

המניות האמריקאי - S&P500 - למדד המניות הכללי של תל אביב³. מהאזור עולה שבעשורים האחרונים השפעת שוק ההון האמריקאי על השוק הישראלי הולכת ומתחזקת: הגמישות הנאמדת עלתה מהשפעה אפסית ולא מובהקת בשנות השמונים לגמישות יחידתית בקירוב, אשר מסבירה כ-40 אחוזים מהשינויים בשוק המניות המקומי בשנים האחרונות. אחד החסרונות הבולטים של עליית המיתאם ברמה הגלובלית הוא צמצום האפשרות לפיזור הסיכונים העולמי. מדד S&P500 החל לרדת בסוף 2007, ועד סוף 2008 הצטברה ירידתו ל-41.7 אחוזים. במקביל ירד מדד המניות הכללי בישראל במהלך השנה ב-49.3 אחוזים, וחזר לרמה של תחילת 2004. ירידה זו, שהחלה טרם הופעתם של סימנים ממשיים לירידה ברווחיות

התחזקות הזיקה של הכלכלה הישראלית לכלכלה העולמית התבטאה בעליית המיתאם בין שוק המניות המקומי לעולמי.

החברות, ביטאה את הציפייה להיחלשות הביקושים העולמיים וגם עלייה של הסיכונים, שהביאה למעבר אל נכסים סולידיים יותר. במחצית השנייה של השנה, עם התממשות הפגיעה בתוצר, התחזקו הירידות של שערי המניות. שווי תיק הנכסים של הציבור ירד השנה ב-12.1 אחוזים. פגיעה חדה זו צפויה להביא לירידה בצריכה הפרטית, במיוחד ברכישת דירות ומוצרים בני קיימא.

תנאי הסחר החיצוניים הורעו משמעותית, בגלל עלייה נוספת של מחירי הדלק הגולמי (וסחורות אחרות). הרעה זו, הדומה בגודלה להרעה בשנת 2007, היא המשך מגמה רצופה של הרעת תנאי הסחר בעשור האחרון, שהצטברה עד הרביעי השלישי השנה לכדי 16.3 אחוזים. מגמה זו התהפכה בסוף השנה, עם התחזקות המשבר העולמי: מחירי הנפט הגולמי שהגיעו באמצע השנה לכ-150 דולרים לחבית, ירדו עד סופה לפחות מ-40 דולרים, ותנאי הסחר השתפרו ב-13.0 אחוזים.

תנאי הסחר הורעו משמעותית בתחילת השנה, עקב עליית מחירי הסחורות בעולם, אך בסוף השנה התהפכה המגמה.

הרעת תנאי הסחר היא תוצאה של שני תהליכים מנוגדים המבטאים את תהליך הגלובליזציה. מחד גיסא, התרחבות הסחר העולמי בין המדינות המפותחות למתפתחות הגדילה את מידת ההתמחות של המשקים השונים, ולכן הייתה צפויה להוביל לשיפור בתנאי הסחר⁴. מאידך, הצמיחה המהירה במדינות המתפתחות הובילה לעלייה חדה של מחירי חומרי הגלם, במיוחד של הנפט הגולמי, כך שבמדינות המייבאות חומרי גלם,

³ האיור מציג את הגמישות הנאמדת ואת מקדם ההסבר (R^2) מרגרסיה מתגלגלת של שיעורי השינוי הרבעוניים במדד S&P500 - המסבירים את שיעורי השינוי הרבעוניים של מדד המניות הכללי של תל אביב (תוך נטרול השפעתו של שער החליפין הריאלי) בתקופות שונות. מקדם ההסבר הוא התוספת להסבר הנובעת מהכללת מדד S&P500.

⁴ Morten Spange & Chris Young (2007). "The macroeconomic impact of globalization: theory and evidence", *Quarterly Bulletin Q1*, Bank of England.

כמו ישראל, הורעו תנאי הסחר. בניכוי השפעתם של מחירי חומרי הגלם תנאי הסחר השתפרו.⁵

למרות ההשפעה של עליית מחירי הנפט וההרעה בתנאי הסחר על כוח הקנייה של המשק ועל רווחיות היצוא, נראה שבשנים האחרונות - שלא כמו בעבר - תנאי הסחר לא היו גורם דומיננטי בצמיחת המשק, והגורם המרכזי היה התרחבות הביקושים בעולם. הדבר מפתיע לנוכח עוצמת ההרעה והשפעתה האפשרית הן על הצרכנים והן על היצרנים - הביקוש לדלק (ומזון) הוא קשיח יחסית, ולכן סביר שהביקוש למוצרים אחרים ירד. כמו כן רווחיות התעשייה רגישה מאוד לשינויים בתנאי הסחר.⁶ מצד הביקוש, העלייה של מחירי הדלק והמזון קוזה חלקית על ידי ירידת מחיריהם של יתר מוצרי הצריכה המיובאים. נוסף על כך יש לציין שמחירי הדלק לצרכן הסופי הרבה פחות תנודתיים ממחירי הנפט, בגלל שיטת המיסוי, ומשום שחלק מהתנודה במחירי הדולרי נבעה מתנודות בערכי המטבע. מצד הייצור, הירידה ברווחיות קוזה כתוצאה מהתרחבות היקף היצוא, ורק עם הירידה בביקושים פחת היצוא. מלבד זאת, השפעת ההרעה בתנאי הסחר על היקף הייצור מגיעה בפיקור. מעבר לכך יש לציין שעתירות האנרגיה במגזר העסקי יורדת על פני זמן, בפרט כתוצאה מעליית משקל השירותים בסך התוצר.

לקראת סוף השנה
השתנו לרעה ההערכות
לגבי עוצמת המשבר
בכלכלה העולמית.

מאפיין נוסף של ההתפתחויות השנה הוא אי-וודאות שאפפה את עוצמת המשבר בארצות הברית ואת מידת השפעתו על השווקים האחרים בעולם, ובפרט על ישראל. הנתונים הכלכליים החיוביים שהגיעו בתחילת השנה הובילו להערכה כי המשבר בכלכלה האמריקאית הריאלית הוא לא בקנה מידה של המשבר הפיננסי, ואף נטען כי הצמיחה בעולם יכולה להימשך גם ללא הביקוש האמריקאי (decoupling). טיעון שנשמך בין השאר על השינוי שהוזכר לעיל בהרכב הצמיחה העולמית בעשור האחרון. לפיכך העריכו באיחוד האירופי שחשוב יותר לטפל בסיכוני האינפלציה, ואף העלו את הריבית באמצע השנה. לקראת סוף השנה, עם התממשות התרחישים השליליים, נזנחה תיזה זו, וגדלה הוודאות לגבי היקפו הגלובלי של המשבר, אך עדיין שוררת אי-וודאות רבה לגבי עוצמתו ומשכו. עם זניחת תיזת ה-decoupling לקראת סוף השנה, הורידה קרן המטבע בתוך כארבעה חודשים את תחזית צמיחת הסחר לשנת 2009 מצמיחה של 6 אחוזים להתכווצות של כ-3 אחוזים. לשם השוואה: במשבר הקודם הקרן לא הצליחה לחזות את המשבר, ובמהלך 2001 עצמה עדכנה את התחזית כלפי מטה כמה פעמים, עד לקבלת הנתונים בפועל שלפיהם הסחר לא גדל כלל (איור א'-2).

ב. המצב הביטחוני והשלכותיו

המצב הביטחוני השנה לא פגע בפעילות הכלכלית המצרפית: יצוא שירותי התיירות עלה בשיעור של 21.9 אחוזים. ואולם, למרות העלייה החדה בתיירות בשנים האחרונות, עם השיפור במצב הביטחוני, חלקו של ענף זה בסך היצוא נותר נמוך מאוד, יחסית לתקופה שלפני האינתיפאדה⁷, ולכן לפגיעה בו לא תהיה השפעה כה גדולה כמו בעבר. היציבות

⁵ דיון נרחב על השפעת מחירי הנפט על תנאי הסחר והחשבון השוטף נדונה בהרחבה בפרק מאזן התשלומים.

⁶ ראו בנק ישראל, מחלקת מחקר (2008) "הערכת רווחיות היצוא התעשייתי", *ההתפתחויות הכלכליות בחודשים האחרונים* 122.

⁷ חלקו של יצוא שירותי התיירות בסך היצוא ללא יהלומים ירד מממוצע של 13.2 אחוזים בשנים שקדמו לאינתיפאדה ל-4.1 אחוזים בשנת 2008.

הביטחונות אפשרה גם המשך של היציבות בהוצאה הביטחונות והרחבה מהירה יותר של ההוצאה האזרחית. בסוף השנה הייתה נסיגה במצב הביטחוני - בעקבות הלחימה ברצועת עזה. עקב משכה הקצר של הלחימה סביר כי למרות השפעתה הרבה על מרקם החיים בדרום, לא היו לה השלכות מקרו-כלכליות; עם זאת קשה להעריך את השלכותיה העתידיות על ענף התיירות.

ג. המדיניות הכלכלית

המדיניות המקרו-כלכלית תמכה גם השנה בצמיחת המגזר העסקי. המדיניות המוניטרית הייתה מרחיבה, וננקטו מספר צעדים לעידוד הצמיחה: ריבית הבנק הורדה כבר בתחילת השנה, עוד קודם להתפתחויות השליליות במשק, לנוכח תמונת המצב בעולם. משעלתה סביבת האינפלציה העלה הבנק את הריבית, אך לקראת סוף השנה חזר והוריד אותה. בממוצע על פני השנה כולה, הריביות הנומינליות והריאליות של הבנק⁸ היו נמוכות מאשר בשנים האחרונות. נוסף על כך רכש הבנק מט"ח בהיקף נרחב, ובזאת תרם לעליית חוסנו של המשק ולעליית שער הדולר.

אשר לצד הפיסקלי - גם השנה עמדה הממשלה ביעד הוצאה המתיישב עם הפחתות המסים וצמצום החוב הציבורי. מדיניות זו עולה בקנה אחד עם עידוד המגזר העסקי על ידי הרחבת הביקושים לתוצריו, מחד גיסא, והרחבת היצע האשראי הזמין לו מאידך. מצד ההוצאות - בתחילת השנה, לפני שנראו סימני ההאטה, נרשם ביצוע מלא של התקציב, שלא כמו בשנים קודמות, ודווקא עם תחילת סימני המשבר נרשם תת-ביצוע ניכר. מצד ההכנסות - במהלך השנה ירדה משמעותית גביית המסים, עקב הפחתות המס והאטת הפעילות⁹, ולכן עלה הגירעון התקציבי ל-2.1 אחוזים. חשוב לציין כי הפחתות המס בוצעו בתחילת השנה, בקיימן החלטות קודמות שמטרתן ארוכת טווח - הורדת נטל המס וצמצום גודלן היחסי של הוצאות הממשלה. בראייה קדימה הממשלה אמנם החליטה על מספר צעדים לעידוד הצמיחה בשנים הקרובות: תוכנית להאצה בהשקעות הציבוריות, הגדלת תקציבי המו"פ, הלוואות לעסקים קטנים ורשת ביטחון מצומצמת לחיסכון הפנסיוני. אולם מסגרת התקציב לא הורחבה, כך שלא מדובר בהרחבה פיסקלית אנטי מחזורית אלא בעיקר בשינוי הרכב ההוצאה. מכל מקום, התקציב לא אושר בכנסת, והממשלה תתנהל על בסיס תקציב 2008 עד לאחר הקמתה של ממשלה חדשה.

ד. השוואות בין-לאומיות

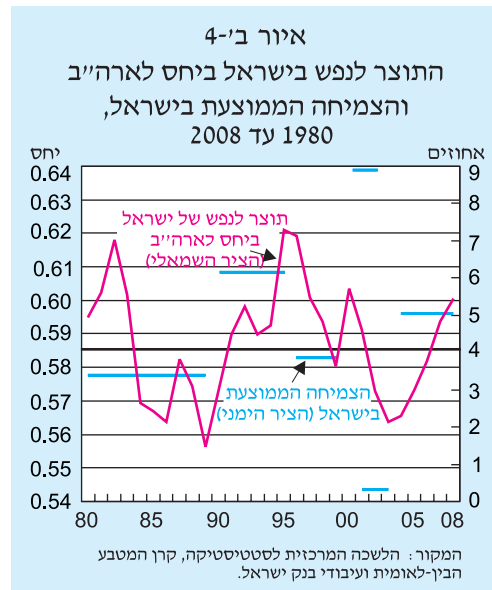
התוצר המקומי הגולמי במחירים שוטפים הגיע לרמה של 714 מיליארדי ש"ח, שהם כ-199 מיליארדי דולרים. התוצר לנפש הגיע ל-97.7 אלף ש"ח, שהם 27.2 אלף דולרים, כ-81 אחוזים מרמתו הממוצעת במדינות OECD וכ-60 אחוזים מהתוצר לנפש בארה"ב¹⁰. בחמש השנים האחרונות הצליח המשק לנצל את הגאות הכלכלית כדי לצמצם את פערי התוצר ביחס לארה"ב. עם זאת הסתכלות ארוכת טווח מעט יותר מעלה שצמצום זה רק קיזז את התרחבות הפער שנוצר בשנות המיתון הקודם. מאז תחילת שנות השמונים שמר המשק הישראלי על פער קבוע מהמשק האמריקאי, והתנודות בפער מתואמות באופן עקבי עם

⁸ הריבית הנומינלית בניכוי הציפיות לאינפלציה.

⁹ במיוחד בגלל ירידת ההכנסות בשוק ההון.

¹⁰ תוצאה דומה מתקבלת מחישוב לפי שער חליפין המתוקן בגין כוח הקנייה.

במש השנים האחרונות הצליח המשק לנצל את הגאות הכלכלית כדי לצמצם את הפער ברמת החיים ביחס לארה"ב, פער שהתרחב מאוד במיתון הקודם.

התנודות במחזורי העסקים בישראל (איור ב'-4). קשה להעריך מה היה מצב המשק לולא השינוי החד במדיניות הכלכלית בשנים האחרונות, אך ברור כי הצמיחה העולמית והשיפור במצב הביטחוני תרמו תרומה ניכרת למחיקת התרחבות הפער שנוצרה במיתון הקודם. הרחבת ההשוואה למדינות נוספות מעלה תמונה עוד פחות מחמיאה למשק הישראלי: התוצר לנפש בישראל עומד על 67 אחוזים מהממוצע ב-20 המדינות העשירות, לעומת 70 אחוזים בשנת 1980.¹¹ ביחס למדינות שהיו ברמת התוצר של ישראל בשנת 1980¹² הנסיגה חדה אף יותר - 27 נקודות אחוז.

התוצר לעובד בישראל עומד על כ-76 אחוזים מהתוצר לעובד בארה"ב, פער המעיד כי רמת הייצור והפריין גבוהות

מרמת החיים בפועל, וזאת בגלל שיעורם הנמוך של המועסקים באוכלוסייה בישראל. הפער בשיעור המועסקים נובע מפערים לרעת ישראל הן בשיעור האוכלוסייה בגיל העבודה, הן בשיעור ההשתתפות והן בשיעור האבטלה. הפער הכולל בתעסוקה הצטמצם בעשור האחרון ב-3.0 נקודות אחוז, בגלל עליית שיעור ההשתתפות וירידת שיעור האבטלה¹³, אך התוצר-לנפש היחסי נשאר כמעט ללא שינוי, ומכאן שפריין העבודה אף נשחק יחסית לארצות הברית.

2. הביקוש המצרפי, התוצר והיבוא

א. השימושים

סך השימושים עלו השנה בשיעור של 3.4 אחוזים, נמוך משיעור גידולו של התוצר. קצב הגידול של השימושים נמוך מהממוצע בעשור האחרון, ובמיוחד מאשר בשנת 2007 (7.3 אחוזים). אז הוא היה גבוה במיוחד ביחס לגידול התוצר - בעקבות הייסוף הריאלי, הגאות בשוק המקומי וההתקרבות לתעסוקה מלאה. מגמה זו נמשכה בתחילת 2008, אך עם התממשות סימני ההאטה בעולם החלה האטה ניכרת בביקושים. גם צמיחת הביקושים המקומיים התמתנה השנה ביחס לצמיחה המהירה בשנה הקודמת, אך הייתה עדיין גבוהה מן הממוצע במחזור כולו. בניגוד לשנים האחרונות ולתחילת 2008, שבהן נראה

¹¹ ממוצע של 20 המדינות בעלות התוצר לנפש - מתוקן בגין כוח הקנייה - הגבוה ביותר בשנת 1980 פרט ליצואניות הנפט הערביות, גרמניה ואיי הבהמה.

¹² ממוצע של התוצר לנפש - מתוקן בגין כוח הקנייה - של המדינות: אירלנד, צ'כיה, סינגפור, ספרד, הונג-קונג, ניו-זילנד ויוון.

¹³ שקוזו חלקית על ידי עלייה מהירה של שיעור האוכלוסייה בגיל העבודה בארה"ב.

לוח ב'-3

המקורות והשימושים, 1999 עד 2008

(שיעורי השינוי הכמותיים¹, אחוזים)

2008			2007-2004	2003-2001	2000-1999	
מחצית ב'	מחצית א'	כל השנה				
1.3	4.9	4.0	5.2	0.2	6.1	התוצר המקומי הגולמי
1.0	5.8	4.4	6.4	-0.7	7.1	התוצר העסקי
-9.6	3.8	2.2	7.7	-2.5	13.7	היבוא
-3.4	5.7	6.0	9.2	-3.4	12.2	מזה: היבוא ללא יהלומים
-2.2	4.5	3.4	5.9	-0.6	8.3	סך כל המקורות
-15.6	9.6	3.0	9.1	-1.7	18.4	היצוא
-8.3	15.4	8.0	11.3	-2.6	18.8	מזה: היצוא ללא יהלומים
20.2	-5.1	3.8	8.6	-6.5	4.1	ההשקעה המקומית הגולמית
-4.5	2.0	5.1	7.3	-5.1	1.5	מזה: ההשקעה בנכסים קבועים
-0.4	5.0	3.9	5.0	1.4	6.2	הצריכה הפרטית
3.1	2.6	3.4	4.4	2.3	5.2	מזה: למעט בני-קיימא
2.5	2.8	2.8	1.4	1.9	2.2	הצריכה הציבורית
4.8	2.8	3.9	4.6	0.0	4.7	השימושים המקומיים

(1) נתוני המחציות הם מנוכי עונתיות במונחים שנתיים.

המקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ועיבודי בנק ישראל.

לוח ב'-4

ההתפתחויות במהלך השנה, 2007 ו-2008

(נתונים מנוכי עונתיות, שיעורי השינוי לעומת הרביע הקודם, במונחים שנתיים)

2008				2007				
IV	III	II	I	IV	III	II	I	
-0.5	1.3	3.4	4.7	6.8	5.9	5.5	5.4	התוצר המקומי הגולמי
-1.6	1.0	3.7	5.7	7.9	7.2	6.4	6.6	תוצר המגזר העסקי
-18.6	-5.8	-7.9	4.5	15.6	10.3	19.8	-5.7	היבוא
2.8	-2.8	-10.5	9.9	15.4	13.9	23.9	-0.6	מזה: היבוא ללא יהלומים
-6.4	-0.9	-0.3	4.6	9.5	7.2	9.7	1.9	סך כל המקורות
-44.8	1.1	-12.0	18.5	16.8	14.1	3.6	11.2	היצוא
-31.6	7.1	-10.7	29.4	18.5	16.3	5.2	8.6	מזה: היצוא ללא יהלומים
40.7	9.8	22.4	-19.0	0.7	2.9	53.2	-14.2	ההשקעה המקומית הגולמית
2.4	-10.2	0.7	9.5	-10.3	51.6	16.7	12.9	מזה: ההשקעה בנכסים קבועים
-3.1	0.6	0.2	7.6	4.6	8.5	3.7	7.4	הצריכה הפרטית
0.6	3.8	4.5	2.6	0.7	8.8	1.8	7.8	מזה: למעט בני-קיימא
6.3	4.3	-4.6	10.8	-4.8	-0.4	9.3	-0.5	הצריכה הציבורית
7.5	3.7	4.2	0.6	6.1	3.5	11.7	3.4	השימושים המקומיים

המקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ועיבודי בנק ישראל.

הצריכה הפרטית צמחה
השנה בקצב מתון. קניית
מוצרים בני-קיימא ירדה
בשיעור חד בסוף השנה.

התמתנות גידולה של
הצריכה נבעה מחיסכון
ממניעי זהירות, לנוכח
התגברות אי-הוודאות
לגבי המצב הכלכלי
בעתיד.

היצוא צמח בתחילת
השנה בקצב מהיר, אך
לקראת סופה הוא ירד
ירידה חדה.

היה כי המגבלה האפקטיבית לצמיחה היא מצד ההיצע, ההתפתחות בסוף השנה מעידה על ירידה מצד הביקוש.

הצריכה הפרטית עלתה בשנת 2008 ב-3.9 אחוזים, שיעור נמוך משמעותית מאשר בשנה הקודמת, אך דומה לממוצע בעשור האחרון. הצריכה השוטפת עלתה בקצב מתון של 3.4 אחוזים, ואילו קניית מוצרים בני קיימא עלתה ב-8.1 אחוזים. ההתפתחות במהלך השנה מעלה תמונה מעט שונה. בעוד שגידול הצריכה השוטפת היה מתון בשתי המחציות, קניית מוצרים בני קיימא, ובמיוחד כלי רכב, גדלה באופן חד במחצית הראשונה של השנה - בשל הפחתות המס והייסוף הריאלי - וירדה בשיעור חד עוד יותר במחצית השנייה, ורמתה ברביע האחרון היתה נמוכה ב-11.7 אחוזים ביחס לרביע המקביל אשתקד.

התמתנות גידולה של הצריכה השוטפת השנה כבר במחצית הראשונה, למרות המשך הצמיחה והגידול החד של התעסוקה וההכנסה הפנויה, נבעה ככל הנראה מחיסכון ממניעי זהירות, לנוכח התגברות אי-הוודאות לגבי המצב הכלכלי בעתיד, שהתבטאה בירידת מדד אמון הצרכנים כבר מסוף שנת 2007¹⁴, ולנוכח ירידה חדה בערך הרכוש הפיננסי. השפעת הרכוש הפיננסי על הצריכה הפרטית אמנם נמוכה, יחסית להשפעת ההכנסה משכר¹⁵, אך עוצמת הירידה ברכוש הייתה גדולה מאוד. השפעתה הנאמדת על רכישת מוצרים בני-קיימא גדולה יותר, בהתאם לתיאוריה בדבר החלקת צריכה שוטפת ודחיית רכישות גדולות בתקופות מיתון, ואכן רכישות אלה ירדו בשיעור חד במחצית השנייה.

הסברים נוספים להתמתנות הצריכה השוטפת השנה, למרות גידולה של ההכנסה הפנויה הם התייקרות האנרגיה והמזון במחצית הראשונה, שגמישות הביקוש להם ביחס למחיר נמוכה, ולכן הם דחקו את צריכתם של מוצרים אחרים, שחיקת שכר המינימום הריאלי, הפוגעת בצרכנים שנטייתם השולית לצרוך גבוהה¹⁶, וירידת שיעור החיסכון הציבורי.

היצוא למעט יהלומים¹⁷ צמח בקצב של 8.0 אחוזים, דומה לקצב בשנים האחרונות. הגידול המהיר של היצוא הקיף את מרבית הענפים: היצוא התעשייתי צמח ב-8.0 אחוזים, יצוא השירותים עלה ב-9.5 אחוזים, ויצוא התיירות - ב-21.9 אחוזים. עם זאת, פירוק היצוא על פי התפתחות רכיביו במהלך השנה מעלה תמונה שונה לחלוטין: יצוא השירותים למעט תיירות זינק ברביע הראשון, ומאז הוא הלך וירד, וברביע הרביעי היה גבוה ב-1.5 אחוזים בלבד מרמתו בסוף 2007¹⁸; לעומתו צמח היצוא התעשייתי בקצב מהיר בשלושת הרבעים הראשונים וירד ירידה חדה ברביע הרביעי; צמיחת היצוא התעשייתי נבעה בעיקר מענפי הכימיה והנפט וביתר ענפי התעשייה הוא דשדש¹⁹.

הרקע להתפתחויות אלה הוא השינויים שהתחוללו בסביבה העולמית במהלך השנה: בתחילת השנה הביקושים העולמיים נותרו גבוהים²⁰, והיצוא הושפע בעיקר מירידת

¹⁴ ראו: קובי ברוידא ועמית פרידמן (2005), "מדד אמון הצרכנים והצריכה הפרטית", סקר בנק ישראל 78.

¹⁵ יעקב לביא (2003), "האם השינוי בהכנסה השוטפת תורם להסבר השינוי בתצרוכת בישראל?", סקר בנק ישראל 71.

¹⁶ לפי לביא (2003) ההכנסה משכר משפיעה על הצריכה הפרטית יותר מההכנסה הפנויה מכל המקורות.

¹⁷ יצוא היהלומים התכווץ ב-20.7 אחוזים השנה, אך למרות חלקו הגדול בסך היצוא הישראלי, הערך המוסף בענף היהלומים הוא נמוך, לכן השפעת הפגיעה בו על התוצר זניחה.

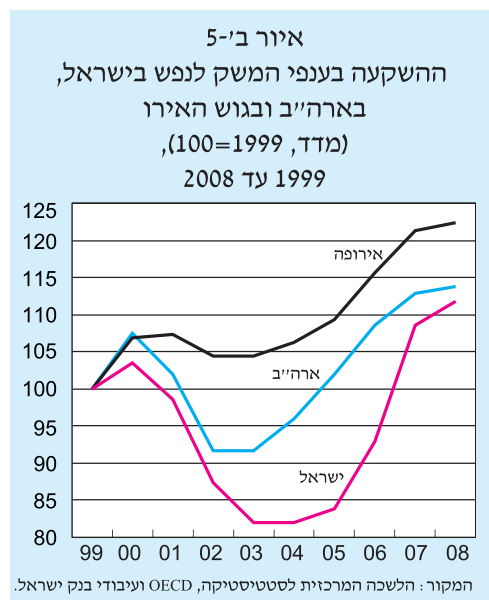
¹⁸ גם העלייה החדה ברביע הראשון היא לא בהכרח ביטוי אמיתי לגידול בפעילות: יצוא השירותים הנומינלי ירד ברביע הראשון ב-6.7 אחוזים, ובשנה כולה - ב-2.6 אחוזים. הגידול הכמותי נגזר מירידת מחירים חדה.

¹⁹ לפירוט ראו סעיף התעשייה בפרק זה.

²⁰ היבוא של ארצות הברית אמנם החל לרדת כבר בסוף 2007, אך הירידות החדות התרחשו בהמשך השנה, וסך הפעילות בעולם בתחילת השנה הייתה עדיין גבוהה.

הרווחיות ליחידת תוצר כתוצאה מעליית מחירי הנפט ויתר חומרי הגלם בעולם, וכן, במידה פחותה, בגלל הייסוף הריאלי. להרעה בתנאי הסחר לא הייתה השפעה מיידית על היקף היצוא - ככל הנראה הודות לרמת הרווחיות הגבוהה קודם לכן, וכן עקב פיגור מסוים בהתאמת היצוא. בסוף השנה ירדו הביקושים העולמיים. ירידה זו אמנם הביאה לירידת מחיריהם של חומרי הגלם, שקיזזה מן ההרעה בתנאי הסחר, אך גם הביקוש ליצוא הישראלי ירד מאוד ברביע האחרון; לפיכך ירד היצוא ברביע זה ב-31.6 אחוזים במונחים שנתיים וב-4.1 אחוזים ביחס לרביע המקביל אשתקד.

ההשקעה המקומית הגולמית גדלה בשיעור של 3.8 אחוזים. ההשקעה בנכסים קבועים גדלה בשיעור של 5.1 אחוזים - שיעור נמוך מאשר בשנתיים הקודמות, אך עדיין גבוה מאוד יחסית לממוצע על פני המחזור כולו; גידולה של השקעה זו הביא לעלייה מהירה של מלאי ההון, תוך המשך הגידול של משקל ההשקעה בענפי המשק בסך התוצר העסקי. כך היה קצב גידולה של ההשקעה לנפש גם השנה מהיר מזה של המדינות המפותחות, ובשנים האחרונות הצטמצם במידה ניכרת הפער שנוצר בתחילת העשור (איור ב'-5).

ההשקעות בענפי המשק, למעט אניות ומטוסים, גדלו ב-7.7 אחוזים בשל גידול מהיר של ההשקעה במכונות וציוד ובכלי תחבורה יבשתיים, ואילו ההשקעה בבנייה שלא למגורים ירדה ב-0.9 אחוז. ההשקעה בבנייה למגורים עלתה השנה ב-3.8 אחוזים, המשך למגמת העלייה בשנתיים האחרונות.

גם בהשקעה השתנתה המגמה במהלך השנה, עם השינוי בסביבה הכלכלית: ההשקעה במלאי²¹ גדלה מאוד ברביע האחרון עם הירידה בביקושים, ואילו ההשקעה בנכסים קבועים למעט אניות ומטוסים עברה מגידול של 8.8 אחוזים במחצית הראשונה, לירידה בשנייה - לראשונה מאז 2003 - וזאת בשיעור של 6.5 אחוזים. ירד בעיקר היבוא של כלי תחבורה, ואילו ביתר הסעיפים לא ניכר שינוי מגמה, אולי מפני שיבוא זה קל להתאמה. התפתחות ההשקעה השנה הושפעה ממספר גורמים: עקב סגירת פער התוצר, עם גידולן של התעסוקה ושל הניצולת בשנים האחרונות, יכלו הפירמות להגדיל את ההיצע רק באמצעות הרחבת מלאי ההון; לגידול ההשקעה פעל גם המשך מגמת הירידה של מחיריה בכל הסעיפים פרט לבנייה. כנגד זאת, משבר האשראי ועליית פרמיית הסיכון, יחד עם ירידת הציפיות לרווח, לנוכח ההאטה העולמית, הורידו את הכדאיות של ההשקעה והובילו להתמתנות גידולה. התפתחות הקשר בין הסיכון להשקעה השנה דומה לזו של שנת 2002, אז עלתה

ההשקעה גדלה בקצב מתון, יחסית לשנתיים הקודמות, אך מלאי ההון המשיך לגדול במהירות.

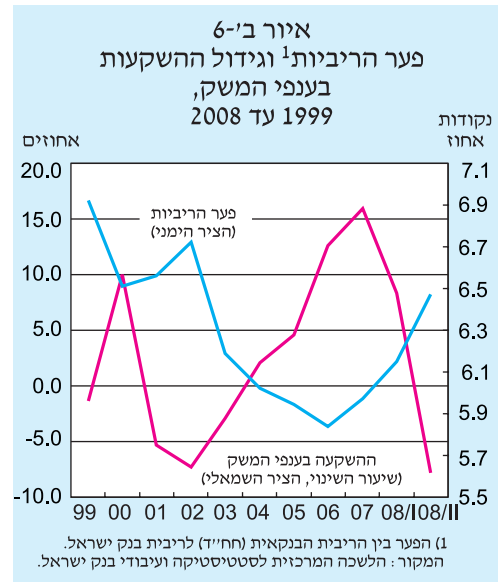
ההשקעה בענפי המשק ירדה חדות במחצית השנייה, עם העלייה בהערכת הסיכונים וההאטה העולמית.

²¹ למעט מלאי חברות ההזנק. סעיף זה הוא השינוי במלאי חומרי הגלם ובמלאי המוצרים המוגמרים.

הצריכה הציבורית
האזרחית לנפש גדלה
בשנתיים האחרונות
בקצב מהיר, לאחר
שחיקתה בעשור האחרון.

פרמיית הסיכון עלייה חדה, ואיתה ירדו
ההשקעות בענפי המשק; בהמשך, עם
ירידת פרמיית הסיכון, שבו ההשקעות
וגדלו (איור ב'-6).²²

הצריכה הציבורית גדלה השנה
בשיעור של 2.8 אחוזים, והצריכה
הציבורית האזרחית גדלה בשיעור של
2.7 אחוזים. שיעור זה אמנם נמוך משיעור
הגידול בשנה הקודמת, אך גבוה יחסית
לעשור האחרון. הצריכה האזרחית לנפש,
שנשחקה בשנים 1999 עד 2006 במצטבר
ב-4.7 אחוזים, גדלה בשנתיים האחרונות
במצטבר ב-3.6 אחוזים, וחזרה לרמה של
שנת 1996; זאת לעומת עלייה של כ-24
אחוזים בצריכה הפרטית לנפש באותה
תקופה.²³ הפער בין העלייה המהירה של
רמת החיים לקיפאון בהיקף השירותים הציבוריים כחינוך ובריאות הוביל להסטת חלק גדול
יותר מהצריכה הפרטית לצרכים אלו. ואכן אחוז ההוצאה הפרטית על חינוך ובריאות מתוך
סך ההוצאה הפרטית גדל מ-10.1 אחוזים בשנת 1997 ל-12.5 אחוזים בשנת 2007.²⁴

ב. המקורות

סך המקורות שעמדו לרשות המשק עלו השנה ב-3.4 אחוזים, כתוצאה מעלייה של 4.0 אחוזים בתוצר המקומי הגולמי ועלייה של 6.0 אחוזים ביבוא למעט יהלומים. במהלך השנה הייתה הרעה חדה בהתפתחות המקורות, ובמיוחד בצמיחת היבוא - מגידול של כ-15 אחוזים בסוף 2007 לירידה של 4.9 אחוזים במחצית השנייה של 2008 - וזאת למרות הייסוס הריאלי החד בתחילת השנה, שהגדיל את כדאיות היבוא. בתחילת השנה צמח היבוא מהר יותר מאשר התוצר, המשך למגמת העלייה ארוכת הטווח של משקל היבוא במשק ובהתאם למגמה של סגירת פער התוצר. במחצית השנייה של השנה התהפכה התמונה, והתוצר צמח מהר יותר מן היבוא - עדות למעבר ממגבלות היצע במחצית הראשונה למגבלות ביקוש בשנייה.

היצע התוצר העסקי

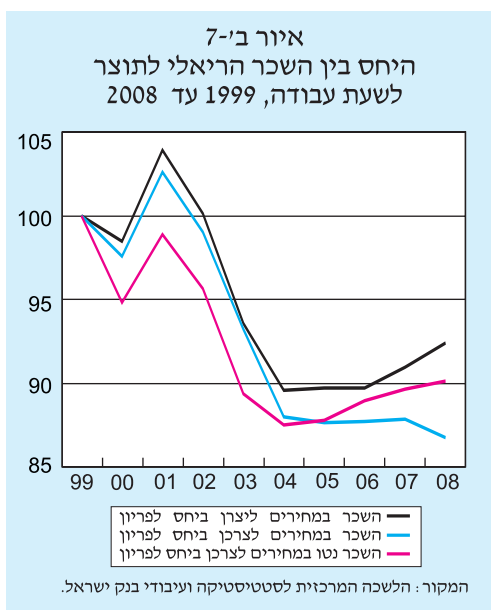
התוצר העסקי צמח בשיעור של 4.4 אחוזים, עדיין מעל לצמיחה הממוצעת במחזור כולו, אך ניכרה התמתנות ביחס לארבע השנים האחרונות. למרות המשקל הגדול של הביקוש בהאטה לקראת סוף השנה, לפחות חלק ממנה נבע מהרכיב המחזורי של הצמיחה. זאת ניתן ללמוד מהרכב הצמיחה: הפריץ נותר השנה כמעט ללא שינוי, לאחר גידול מהיר מאז שנת 2004, שביטא את גידול הניצולת של גורמי הייצור. עם עליית הניצולת החלו כמויות גורמי הייצור לגדול בהדרגה, והשנה הן תשומת העבודה והן מלאי ההון גדלו

צמיחת התוצר העסקי
התמתנה גם עקב
התמתנות הרכיב
המחזורי של צד ההיצע.
גורמי הייצור גדלו בקצב
מהיר, והפריץ נשאר
כמעט ללא שינוי.

²² פרמיית הסיכון הוגדרה כפער בין ריבית החח"ד לריבית בנק ישראל.

²³ הפער בגידול בצריכה הפרטית לצריכה הציבורית האזרחית נשמר גם במחירים שוטפים, כך שלא מדובר בתחלופה בין כמות השירותים הציבוריים לאיכותם.

²⁴ עיבוד מתוך סקרי הוצאות המשפחה. לפירוט נוסף ראה פרק ו' סעיף ד'.

בקצבים מהירים - 3.9 אחוזים ו-4.9 אחוזים, בהתאמה.

שיעור האבטלה ירד השנה ל-6.1 אחוזים, תוך התייצבות שיעור ההשתתפות בכוח העבודה. מכאן שהיה ניתן לצפות ללחצים לעליות שכר, אשר נשחק בשנים האחרונות יחסית לגידול הפריון²⁵. ואולם השכר הריאלי לשעת עבודה דווקא ירד, וזאת למרות עליית שכר המינימום הנומינלי באמצע השנה. לכך יכולות להיות מספר סיבות: ההפתעה האינפלציונית בתחילת השנה שחקה את הגידול הנומינלי בשכר; ירידת שיעור האבטלה התמקדה בעובדים הפחות משכילים, שתפוקתם השולית ושכרם נמוכים מהממוצע; מספר העובדים הזרים גדל במידה ניכרת בשנתיים האחרונות

ונתן מענה לעליית הביקוש לעובדים לא משכילים, הורדות שיעורי המס הישיר²⁶ הגדילו גם השנה את השכר נטו והקטינו את הלחצים לעליית השכר ברוטו; היחלשות כוח המיקוח של העובדים, לנוכח ניידות ההון הגוברת בעולם וירידת חלק התוצר הציבורי בסך התוצר מביאה למגמת הירידה של חלק העבודה בתוצר בעשורים האחרונים הן בארץ והן בעולם²⁷.

איור ב'-7 מציג את היחס בין השכר הריאלי לשעת עבודה לתוצר לשעת עבודה (מדד לחלק העבודה בתוצר). מהאיור עולה שהאינפלציה והפחתות המס אכן מסבירות חלק מהשחיקה של יחס השכר לפריון, אך על פני המחזור כולו בולטת שחיקה שאינה נובעת מגורמים אלו.

עלות גיוס ההון למגזר העסקי עלתה עלייה חדה בעקבות המשבר הפיננסי והריאלי בעולם. פרמיית הסיכון הנגזרת ממירווח ה-CDS זינקה, ואיתה התשואות על איגרות החוב הקונצרניות. שוק האשראי החוץ-בנקאי הראשוני התייבש לחלוטין, בעקבות שינוי חד בהערכת הסיכונים ואי-אמון ביכולת ההחזר של לווים גדולים במשק²⁸. הריבית הבנקאית הנומינלית (ריבית החח"ד) בניכוי האינפלציה אמנם ירדה בעקבות ההפתעה האינפלציונית, אך הריבית הנומינלית עצמה עלתה במהלך המחצית השנייה של השנה למרות הירידה המתמשכת של ריבית בנק ישראל והירידה בציפיות האינפלציה בתקופה זו, ומכאן שפרמיית הסיכון גדלה (איור ב'-6). התשואה להון נותרה השנה גבוהה, למרות ירידת הרווחיות והתכווצות הפעילות בסוף השנה. מאיור ב'-8 עולה כי לרוב יש מיתאם

בעשור האחרון עלה השכר בקצב מתון בלבד, וירד חלק העבודה בתוצר.

עלות גיוס ההון למגזר העסקי עלתה עלייה חדה בעטיו של המשבר הפיננסי והריאלי בעולם.

²⁵ בטווח הארוך השכר הריאלי נקבע לפי פריון העבודה ויחס מחירי התוצר למחיר הצריכה; בטווח הקצר הוא מושפע, בין השאר, מהרכיב הבלתי מוסבר באינפלציה. ראו: יעקב לביא ונתן זוסמן (2005), "היקבעות השכר הריאלי בטווח הארוך ושינויי השכר בטווח הקצר - ישראל, 1968 עד 1998", סקר בנק ישראל 77.

²⁶ הפחתות המס השנה התמקדו בדרגות השכר הבינוניות.

²⁷ ראו תיבה ב'-2 בדוח בנק ישראל לשנת 2007.

²⁸ ראו פרק ד'.

לוח ב'-5					
היצע התוצר העסקי, 1999 עד 2008					
(שיעורי השינוי הכמותיים ¹ , אחוזים)					
2008					
מחצית	מחצית	כל			
ב'	א'	השנה	2007-2004	2003-2001	2000-1999
1.3	4.9	4.4	6.4	-0.7	7.1
5.3	5.5	4.9	2.9	5.1	7.2
-3.0	6.0	3.9	2.9	-0.1	4.1
1.3	-0.2	0.2	3.4	-2.1	2.0
0.3	4.8	3.1	2.6	0.8	4.0
71.6	71.6	71.6	71.6	71.6	71.2
		-0.8	0.5	1.1	0.4
		2.3	3.4	0.2	6.5
		2.4	4.0	1.1	7.1
		65.9	65.1	70.3	70.1
19.3	19.7	19.5	17.9	14.8	17.0
5.1	-1.1	0.5	-0.4	5.0	3.2
1.8	1.7	1.7	1.7	1.8	1.6
3.6	3.7	3.7	4.2	7.0	10.7
9.8	9.9	9.8	10.2	13.5	17.4
1.2	2.6	1.9	1.7	1.9	3.3
1.6	3.2	3.3	3.8	5.0	5.3
		18.8	20.6	19.7	21.2
(1) שיעורי השינוי למחציות הם בממונים שנתיים. (2) במחירי גורמי ייצור שוטפים. המקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה וייבואי בנק ישראל.					

אף שהרווחיות בשוק הריאלי נותרה גבוהה, ירידה הרווחיות בשוק הפיננסי ירידה חדה, וזאת בגלל החששות לגבי המצב הכלכלי בעתיד.

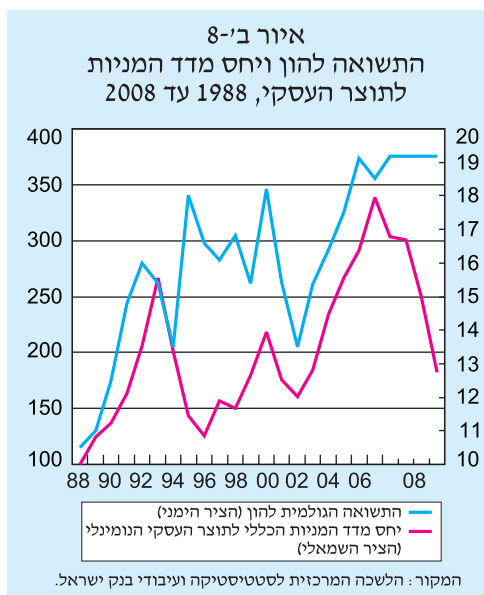
הפריון נשאר השנה כמעט ללא שינוי, המשך למגמת ההתמתנות של גידולו בשנתיים האחרונות.

בין התשואה להון הגולמי²⁹ לבין יחס מדד המניות הכללי לתוצר העסקי הנומינלי. המיתאם מבטא את הקשר בין הרווחיות בשוק הפיננסי לרווחיות בשוק הריאלי. השנה התנתק קשר זה, והשוק הפיננסי ירד ירידה תלולה - כנראה בגלל אי-הוודאות וציפיות להמשך ההרעה בתחום הריאלי. ייתכן שהירידה מבטאת גם תיקון להתנפחות יתר של ערך המניות בשנים האחרונות כתוצאה מעליית משקל המניות בקופות הגמל והפנסיה.

הפריון נשאר השנה כמעט ללא שינוי, המשך למגמת ההתמתנות של גידול הפריון בשנתיים האחרונות. התמתנות זו נובעת מהיחלשות הרכיב המחזורי בפריון, המבטא שני גורמים: האחד הוא התמתנות העלייה בניצולת של גורמי הייצור הקיימים שאינה נמדדת ישירות בחישוב הפריון. על פי סקר החברות של בנק ישראל הניצולת נותרה ללא שינוי

²⁹ חלק ההון בתוצר מחולק במלאי ההון הגולמי.

בשלושת הרביעים הראשונים, וברביע הרביעי היא אף ירדה; הגורם השני הוא ירידה של פריון העבודה הממוצע, עם כניסת עובדים פחות משכילים לשוק העבודה³⁰. איכות כוח העבודה, הנמדדת לפי שיעור המשכילים, ירדה בשנתיים האחרונות עקב כניסת עובדים לא משכילים לשוק העבודה וגידול חד של מספר העובדים הזרים³¹. גם בניכוי השפעת שני גורמים אלה, עלה הפריון הנאמד ב-0.3 אחוז בלבד לעומת גידול ממוצע של 1.2 אחוזים במהלך המחזור כולו. (ראו תיבה ב'-1). בשנים האחרונות נשחק יחס ההון לעובד. קשה לקבוע כמה מהשחיקה היא מחזורית וכמה ארוכת טווח: מאיור ב'-5 עולה כי גידול ההשקעה לנפש תואם את גידולה במדינות המפותחות, אך גידול התעסוקה בתקופה זו בישראל היה מהיר יותר. ההרכב הענפי של הצמיחה בעשור האחרון יכול להסביר לפחות חלקית את השחיקה של ההון לעובד: צמיחת התעסוקה בענפי המסחר והשירותים הייתה מהירה יותר מאשר בענפי התעשייה, שהם עתירי הון, בעוד שמלאי ההון לעובד בתעשייה דווקא גדל במידה ניכרת.

3. הביקוש, ההיצע ושער החליפין הריאלי

פער התוצר הנאמד, המבטא את הפער בין יכולת הייצור הפוטנציאלית של המשק - ההיצע (שאינו נצפה ישירות) - לבין הביקושים בפועל, נסגר השנה, על פי כל המדדים הקיימים לאמידת הפער. זאת לאחר פתיחת פער גדול בשנות המיתון 2001 עד 2003 וסגירה הדרגתית של הפער מאז. באיור ב'-9 ניתן לראות את המדדים השונים לאמידת פער התוצר: שיטת פונקציית הייצור בודקת את סטיית שיעור ההשתתפות, שיעור האבטלה ומספר שעות העבודה למועסק מהמגמות ארוכות הטווח שלהם³²; שיטת SVAR אומדת את הקשר בין התוצר לאבטלה תוך הכללת פיגורים, ומפרידה בין זעזועי ביקוש לזעזועי היצע על ידי כפיית הנחה שזעזועי ביקוש משפיעים בטווח הקצר בלבד³³; שיטת ה-NAIRU אומדת את הקשר בין פער התוצר ללחצים אינפלציוניים³⁴. על פי שיטת האמידה האחרונה, רמת

פער התוצר נסגר השנה. זאת לאחר היווצרות פער גדול בשנות המיתון 2001 עד 2003 וסגירה הדרגתית של הפער מאז.

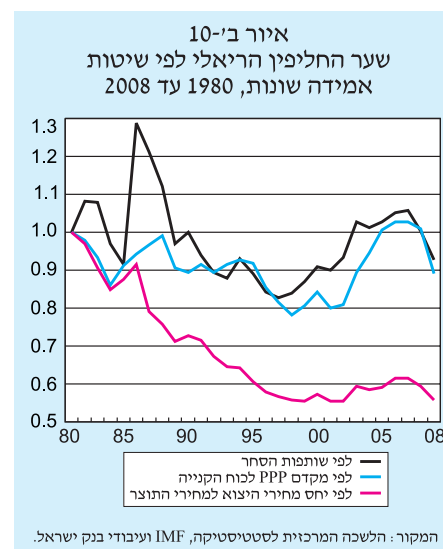
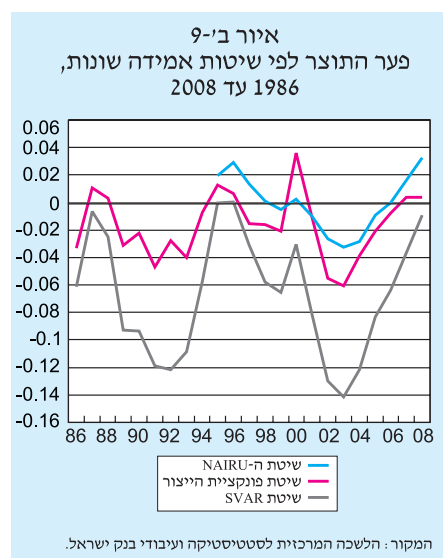
³⁰ ראו תיבה ב'-1 בדוח בנק ישראל לשנת 2007 - על השפעת מחזור העסקים, ובפרט שיעור האבטלה, על הפריון.

³¹ חישוב איכות כח העבודה מבוסס על: עמית פרידמן ונועם זוסמן (2008), *איכות כוח העבודה בישראל*, סדרת מאמרים לדיון 2008.01, מחלקת מחקר, בנק ישראל.

³² Yigal Menashe and Yossi Yakhin (2005). "Mind the Gap: Structural and Nonstructural Approaches to estimating Israel's Output Gap", *Israel Economic Review* 2, No.2.

³³ מבוסס על מסמך פנימי.

³⁴ טניה סוחוי, ועמית פרידמן (2004), "אמידת ה-NAIRU בישראל כמשתנה בלתי נצפה", *סקר בנק ישראל* 76.

בתחילת השנה התחזק השקל מאוד, המשך לייסוף הריאלי של שנת 2007. עוצמתו הרבה של הייסוף אינה מוסברת על ידי ההתפתחויות הכלכליות, ואכן בסוף השנה נוצר פיחות, שקיזז את ייסוף היתר.

הפעילות אף עברה את זו המתיישבת עם יציבות באינפלציה כבר בסוף שנת 2006, ומאז גידול הפעילות לוחץ לעליות מחירים. על פי המודלים האחרים הפער נסגר השנה.

ממצאים אלו מתיישבים עם יתר הנתונים המעידים על לחצי ביקוש במהלך רובה של שנת 2008, המשך למגמה של השנה הקודמת - ירידת העודף בחשבון השוטף, עצירת גידולו של הפריזון ועלייה חדה בתשומת העבודה ובשכר הנומינלי. התגברות לחצי הביקוש הביאה, יחד עם עליית מחירי הסחורות בעולם, לעלייה ניכרת בסביבת האינפלציה³⁵ ולייסוף ריאלי ניכר, וזאת גם על רקע היחלשות הדולר בעולם והיחלשות הכלכלה האמריקאית. אך ההתפתחויות לקראת סוף השנה מעידות על היפוך המגמה. הביקושים, ובמיוחד היצוא, נחלשו, סביבת האינפלציה ירדה ירידה ניכרת, נוצר פיחות ריאלי³⁶, וברביע הרביעי אף נרשם, לראשונה מאז 2003, גידול של פער התוצר. הייסוף החד של שער החליפין הריאלי בשנתיים האחרונות התבטא עד אמצע השנה בייסוף חד בשער הדולר, ומאז - בפערי האינפלציה שלנו ביחס לעולם. על פי תיבה ב'-2 הייסוף אמנם מוסבר בחלקו בהתפתחויות כלכליות כסגירת פער התוצר ביחס לעולם, עודף בחשבון השוטף, ירידה של יחס החוב לתוצר ופער הריביות, אך אלה אינם מסבירים את הייסוף כולו, וחלקו נותר לא מוסבר. גם ההסבר לפיחות בשנות הצמיחה הוא חלקי, וייתכן כי הייסוף החד הוא תיקון ל"פיחות יתר" בשנים 2002 עד 2006. הליברליזציה

בשוק ההון בשנים האחרונות הביאה לגידול ניכר של חלק הנכסים הזרים בתיק הנכסים של הציבור, ולכן הובילה לפיחות בשנים קודמות, ואילו התפתחות המשבר בעולם בשנה האחרונה הובילה להחזרת חלק מהתיק להשקעה מקומית, בגלל ציפיות לביצועים טובים יותר של המשק, ולכן נגרם ייסוף. פער הריביות בשיווי משקל אמור לשקף תופעה זו, אך ייתכן כי מגבלות אינפורמציה מובילות לסטייה משיווי משקל זה.

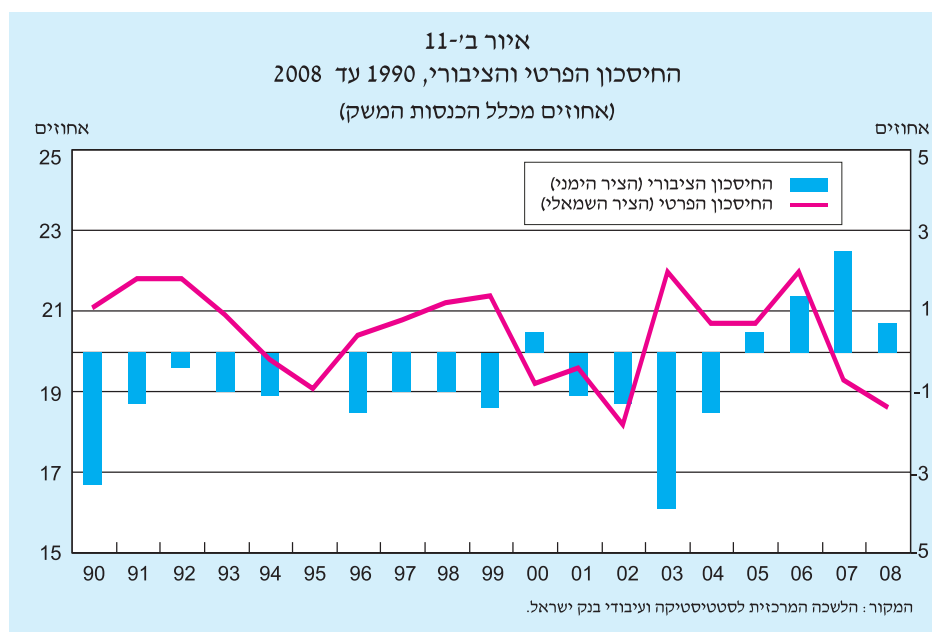
³⁵ לא ניתן להפריד בין עליית המחירים הנובעת מעליית מחירי התשומות המיובאות לזו הנובעת מעליית הביקושים המקומיים. על פי נתוני החשבונאות הלאומית, מחירי הצריכה הפרטית והציבורית-האזרחית עלו בקצב מהיר, מחירי התוצר עלו בקצב מתון, ומחירי היבוא והיצוא ירדו.

³⁶ שער החליפין הריאלי הנמדד לפי היחס בין מחירי היצוא למחירי התוצר פוחת ברביע הרביעי. לפי מדד REER נרשם פיחות רק בתחילת 2009.

4. החיסכון, ההשקעה והחשבון השוטף

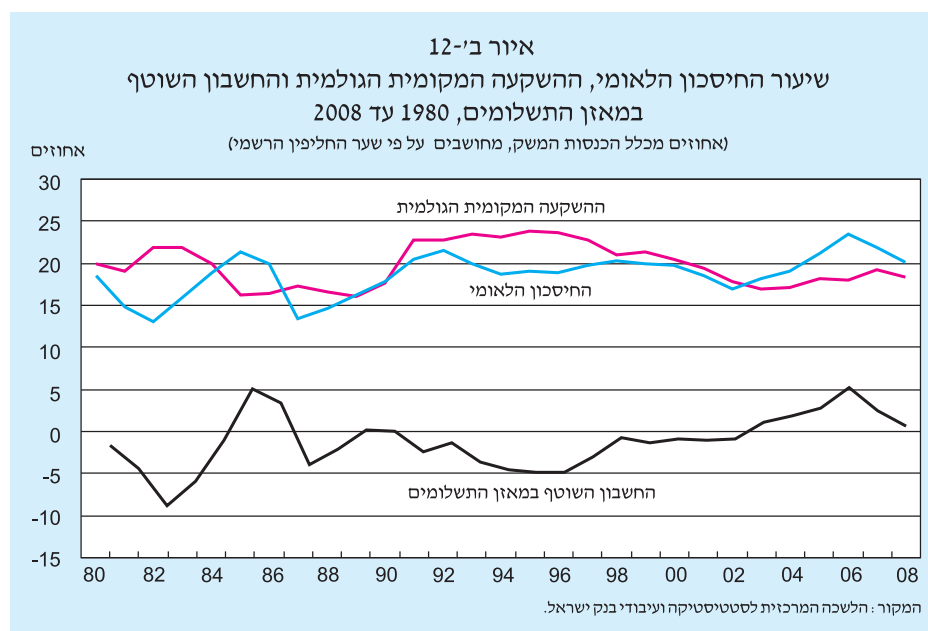
החיסכון הלאומי הגולמי ירד השנה לרמה של 19.3 אחוזים מכלל ההכנסות של המשק, המשך לירידתו בשנה הקודמת. שיעור החיסכון מאופיין במגמת עלייה המתמתנת על פני זמן, תוצאה של תהליך בניית המשק והצבר ההון. בניכוי מגמה זו נראה כי החיסכון התאים את עצמו למחזור העסקים, כלומר ביטא החלקת צריכה - ירד בתקופת המיתון האחרונה ועלה בשנות הצמיחה המהירה. הירידה של שיעור החיסכון השנה היא תוצאת ירידה בחיסכון הציבורי, עקב ההפתעה השלילית בגביית המסים, וירידה קלה בחיסכון הפרטי. שיעור החיסכון הפרטי מושפע במידה ניכרת מהחיסכון הציבורי: מאמידה פשוטה של הקשר ביניהם עולה כי עלייה של נקודת אחוז בחיסכון הציבורי מביאה לירידה של חצי נקודת אחוז בחיסכון הפרטי³⁷. תופעה זו, המוסברת על ידי התייחסות לגירעון בחשבון השוטף של הממשלה כאל שווה ערך למיסוי עתידי, הייתה דומיננטית הרבה יותר בתקופה שלפני תוכנית הייצוב, אז הגירעון הציבורי היה גדול ותנודתי, אך נמצא שהוא נשמר גם באמידת הקשר לתקופה שלאחר תוכנית הייצוב. על פי ממצא זה שיעור החיסכון השנה נמוך מזה הנאמד, בעקבות הירידה החדה בחיסכון הציבורי. ייתכן שהסיבה לכך נעוצה בהפתעה השלילית בחיסכון הציבורי. זאת בדומה להתפתחות בשנתיים הקודמות, אז החיסכון הציבורי עלה מעבר לציפיות, והחיסכון הפרטי ירד רק כעבור שנה³⁸. כנגד זאת ההאטה העולמית שהחלה בסוף השנה צפויה להוביל לירידת שיעור החיסכון משיקולי החלקת צריכה, אך על פי המודל שנאמד השפעת החיסכון הציבורי חזקה יותר, והיא הייתה צפויה להוביל לעליית שיעור החיסכון הפרטי.

שיעור החיסכון הגולמי
ירד השנה, בעקבות
ההפתעה השלילית
בגביית המסים.

³⁷ אמידה לשנים 1966 עד 2008, תוך ניכוי המגמה הלוגריתמית. השפעה דומה נמצאה ברגרסיית הפרשים. יש לזכור שרגרסיה זו חשופה להטיה אם יש טעויות מדידה, מפני שהחיסכון הפרטי מחושב כשאריית החיסכון לאחר הפחתת החיסכון הציבורי.

³⁸ באמידת השפעת השינוי בחיסכון הפרטי נמצאה גם השפעה חזקה של "תיקון טעות" - התאמת השינוי בחיסכון עקב טעויות מרמת החיסכון של שיווי משקל ארוך טווח בתקופה הקודמת.

העודף בחשבון השוטף
 הצטמצם במידה ניכרת.

שיעור ההשקעה מתוך ההכנסה הלאומית הגולמית ירד גם הוא השנה, והגיע ל-18.6 אחוזים, על רקע הגידול של פרמיית הסיכון במגזר העסקי. עם זאת, גידול ההשקעה בישראל היה השנה מהיר יותר מאשר במדינות OECD (איור ב'-5). הירידה החדה יותר של החיסכון ביחס להשקעה, אשר נבעה השנה מירידת החיסכון הציבורי, הובילה לצמצום ניכר של העודף בחשבון השוטף, המשך לצמצום בשנה הקודמת. התפתחות זו בחשבון השוטף תואמת את עליית כדאיות היבוא, ובפרט יבוא כלי הרכב, שההוצאה עליהם גבוהה - תוצאת הייסוף הריאלי והפחתות המס - וגם את עליית מחירי הנפט³⁹; סביר שלולא עליית מחירים זו שיעור החיסכון היה גבוה יותר⁴⁰, מפני שההוצאה על אנרגיה הייתה נמוכה יותר, וזאת לנוכח הגמישות הנמוכה של הביקוש לאנרגיה למחירה.

תיבה ב'-1: השינוי בפריון הכולל - שיפורים טכנולוגיים או גורמים פרו-מחזוריים?

סוגיית תרומתם של השיפורים הטכנולוגיים (שהם עיקרו של הפריון הכולל) לצמיחה מקבלת משקל רב בניתוח הכלכלי ובקביעת המדיניות¹. כפועל יוצא מכך עסק המחקר הכלכלי מאז שנות השישים במדידה של הפריון הכולל. המסגרת הראשונית

¹ תיבה ב'-1 בדוח בנק ישראל לשנת 2007 מציגה בהרחבה את השפעת משתני מדיניות כדוגמת שיעורי המיסוי, מספר העובדים הזרים ושיעור המשכילים, על הפריון הכולל בישראל.

³⁹ ראו פרק מאזן התשלומים בדוח זה.

⁴⁰ בהנחה של החלקת צריכה וכן שעליית המחירים נתפסה כזמנית.

והמקובלת ביותר גם כיום לבחינת סוגיה זו היא פרי עבודתו של Solow, שהניח כי פונקציית הייצור של משק מקיימת תשואה קבועה לגודל ותחרות משוכללת. לפיכך השינוי בפריזון הכולל (האמור לשקף את השיפורים הטכנולוגיים) נמדד כשארית (שארית סולו), המתקבלת לאחר שמנכים מצמיחת התוצר את התרומות של השינוי בגורמי הייצור (הון ועבודה).

הממצאים האמפיריים בארה"ב ובמדינות אחרות הראו כי שארית זו היא פרו-מחזורית, כלומר משקפת לא רק את השיפורים הטכנולוגיים וגורמי ההיצע אלא גם זעזועים זמניים בביקוש: בזמן גאות בפעילות היא גדולה במידה ניכרת מהממוצע של השינוי בפריזון הכולל, ובעת מיתון היא קטנה יותר, ולעיתים אף שלילית. לתקופה ארוכה, הכוללת מספר מספיק של תקופות האצה ושפל בפעילות, הממוצע של שארית סולו משקף גם את הממוצע של השינוי בפריזון הכולל.

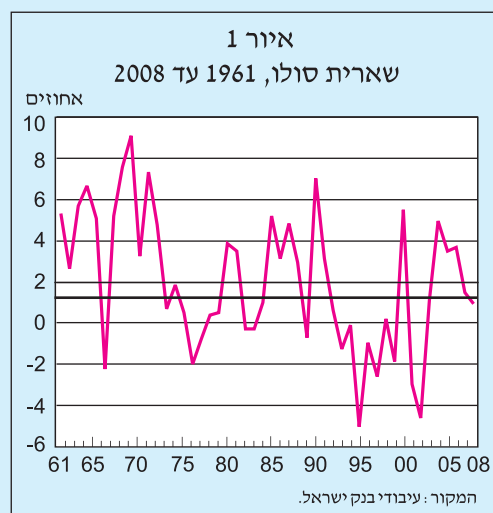
בספרות הכלכלית ניתנו שני הסברים מרכזיים לפרו-מחזוריות של שארית סולו: (1) פונקציית הייצור במשק אינה מקיימת את הנחות התשואה הקבועה לגודל והתחרות המשוכללת, ולפיכך, אם כופים הנחות מוטעות אלו, חלק מהתרומה של השינוי בגורמי הייצור לצמיחה נרשם בשארית סולו. דוגמה לכך מצויה בעבודתו של Hall (1988), שלפיה המקור לפרו-מחזוריות בשארית סולו בענפי התעשייה בארה"ב הוא אי התחשבות בקיומה של תשואה עולה לגודל. (2) פונקציית הייצור איננה כוללת את גורמי הניצולת, המתואמים לרוב עם מחזורי העסקים, כך שטעות זו במדידה של גורמי הייצור "מייבאת" השפעות מחזוריות אל שארית סולו. תימוכין לכך מצויים בעבודות של Basu and Fernald (1997) ו-Basu and Kimball (1997), שהראו כי המחזוריות של שארית סולו בתעשייה בארה"ב מקורה באי הכללתם של ניצולות גורמי הייצור במדידת הפריזון הכולל. ממצאים דומים התקבלו בעבודות על משקים אחרים במדינות מפותחות.

השינוי בפריזון הכולל המוצג בדוחות בנק ישראל ובפרסומים אחרים של הבנק, מחושב על פי גישת שארית סולו². איור 1 מראה את שארית סולו בישראל בשנים 1961-2008. ניתן לראות כי התקופות שבהן היא הייתה מעל ערכה הממוצע בכל המדגם (1.3 אחוזים בשנה)³ היו תקופות גאות במשק הישראלי: שנות השישים, למעט התקופה הקצרה שלפני מלחמת ששת הימים, הגאות לאחר תוכנית הייצוב באמצע שנות השמונים, שנות ראשית העלייה, הפריחה של תעשיות הטכנולוגיה העילית בשנת 2000 והיציאה מהמיתון והגאות בשנים 2004-2008.

יוצאת דופן היא התקופה 1993-1996, הנתפסת כתקופת מיתון בפריזון הכולל, אך אופיינה דווקא בצמיחה גבוהה של התוצר. ייתכן שהדבר קשור להשפעות ההיצע של העלייה המסיבית לישראל בתקופה זו: אז גדלו היצע העבודה, מלאי ההון והתוצר הפוטנציאלי, אך גידולם לא לווה בעליית הפריזון הכולל, בשל תהליכי ההתאמה האיטיים, ואי השתלבותם המיידית המלאה של העולים בשוק העבודה הישראלי. ניתן לראות חפיפה מקבילה בין תקופות שבהן שארית סולו הייתה מתחת לערכה

² בהנחה של גמישויות ייצור (משקלות) קבועות להון ולעבודה.

³ הממוצע של שארית סולו בישראל דומה גם לזה של משקים מפותחים רבים כדוגמת ארה"ב, בריטניה, גרמניה, שבדיה כפי שחושב על ידי OECD לשנים 1985-2006. ראו גם: <http://stats.oecd.org/WBOS/Index.aspx?DatasetCode=MFP> הממוצע של שארית סולו הכולל את תקופת המדגם 1973-2008 הוא אחוז אחד בשנה.

הממוצע בכל המדגם לתקופות מיתון במשק הישראלי: מרבית שנות השבעים בעקבות משברי האנרגיה בעולם, המשבר בשנים שלפני תוכנית הייצוב, ההאטה במחצית השנייה של שנות התשעים והמיתון האחרון של שנות 2001-2003, בעקבות המשבר בענפי הטכנולוגיה העילית והרעת המצב הביטחוני באותה עת.⁴

במחקר שנערך לאחרונה בבנק ישראל (גי'ברד ומנשה, 2009) נמצא כי לא ניתן לדחות את ההשערה שפונקציית הייצור של התוצר העסקי מקיימת תשואה קבועה לגודל ושהמגזר העסקי פועל בתחרות

משוכללת. כפועל יוצא מכך הוצעו באותה עבודה מספר מדדי ניצולת המתואמים עם החלק הפרו-מחזורי של שארית סולו - ממוצע שעות העבודה למועסק של גברים משכילים העובדים משרה מלאה⁵ ויחס ההשקעה למלאי הון הציוד במגזר העסקי. מדד אחרון זה הוא מדד להוצאות התאמה שגם הן מתואמות עם מחזור העסקים. ואולם מדד זה מושפע גם מתהליכי ההתאמה של מלאי ההון, שלא תמיד מגיבים במהירות על שינויים במחזורי העסקים⁶. כדי לנכות משארית סולו את שאר הגורמים שאינם מייצגים את השיפורים הטכנולוגיים הכלולים בה, בוצעו בחישוב השארית מספר תיקונים, נוסף על השימוש בשני מדדי ניצולת הון שהוזכרו לעיל: בתשומת העבודה הובאה בחשבון איכות כוח העבודה, וזאת על ידי שימוש במדד איכות כוח העבודה (זוסמן ופרידמן, 2008) הזמין לנו משנת 1988, גמישות הייצור ביחס לתשומת העבודה השתנתה על פני זמן וחושבה על פי סך התמורה לעבודה.

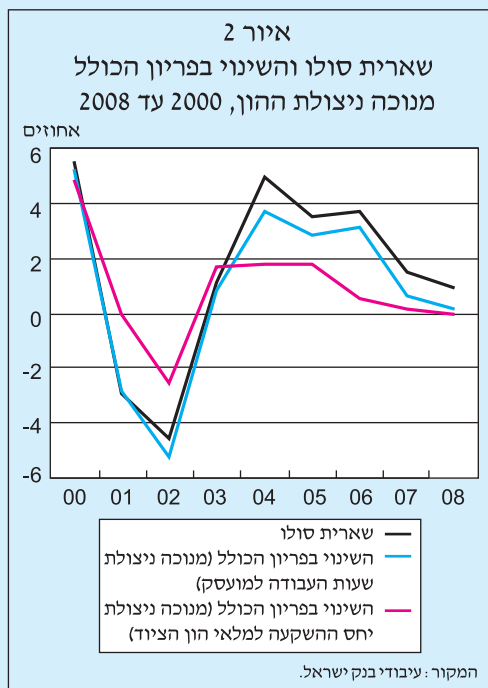
איור 2 מציג לשנים 2000-2008 - מחזור העסקים האחרון - את שארית סולו המקורית ללא כל התאמה וניכוי, את השינוי בפריון לאחר השינויים באיכות ובגמישות של העבודה, תוך שימוש בניצולת ההון על פי המדד של ממוצע שעות העבודה למועסק, ואת השינוי בפריון לאחר השינויים האמורים בגורם הייצור עבודה ושימוש בניצולת ההון על פי יחס ההשקעה להון הציוד במגזר העסקי.

⁴ עדות לפרו-מחזוריות של שארית סולו קיימת גם במתאם הגבוה שבניה לבין השינוי בתוצר העסקי משנת 1980 עד 2008 - 63 אחוזים.

⁵ החיתוך של גברים משכילים העובדים משרה מלאה נועד לנטרל השפעות של מגמות העלייה של משקל הנשים והמשכילים העובדים במהלך תקופת המדגם שנבחנה - 1979-2006.

⁶ בעבודה נבחנו גם מדדי ניצולת נוספים, כמדד תצרוכת החשמל להון הציוד במגזר העסקי, שימוש מדד טוב עד לאמצע שנות התשעים, ולאחר מכן נמצא בשפל ואינו מתואם עם מחזורי העסקים באותה עת, וכן מאזן הנטו של שיעור הניצול בתעשייה על פי סקר החברות והעסקים של בנק ישראל, המתואם במידה רבה עם מחזורי העסקים, אך ערכיו, האיכותיים במקורם, אינם בני תרגום למונחים של השינוי בניצולת ההון.

מהאיור עולה כי השינוי בפריזון הכולל בניכוי הניצולות מקבל ערך ממוצע הקרוב לזה המקורי, אך תוך הצטמצמות השונות שלו על פני מחזורי העסקים⁷; משמע שחלק מהשונות בפריזון הכולל, שנבע ממחזור העסקים, ולא משינויים בצד ההיצע ומשיפורים טכנולוגיים, נוכה כפי שנדרש: בהסתכלות על פני כל שנות מחזור העסקים האחרון מתקבל כי הפריזון הכולל המנוכה בשני מדדי הניצולות הממוצעים גדל בשיעור שנתי של 1.1 אחוזים⁸ - ערך הקרוב, כאמור, לממוצע ארוך הטווח של גידול. גם בשנים 2004-2007, שרבים סוברים כי אופיינו בעליית הפריזון, נמצא כי השינוי בפריזון לאחר שנוכו ממנו רכיב הניצולות (על פי יחס ההשקעה למלאי הון הציוד) אינו חריג, אלא דומה לממוצע ארוך הטווח

שלו. ראוי לציון כי בשנת 2000 אין כמעט הבדל בין מדדי הפריזון, וזאת משום שהגאות התרכזה בעיקר בענפי הטכנולוגיה העילית, שהפריזון בהם גבוה, ומכאן שהשארית הגבוהה לא נבעה מאי מדידת הניצולות.

לוח 1 מתאר את השינויים הממוצעים בשארית סולו ובפריזון הכולל בניכוי מדדי הניצולות השונים לשנים 1996-2007, תוך סיווג לתקופות של גאות ומיתון, וכן את הממוצע הרב-תקופתי של גידול הפריזון הכולל בתקופה ארוכה יותר - בשנים 1980-2008 (1.3-1 אחוזים בשנה).

מהלוח עולה כי בשתי תקופות המיתון של שלהי שנות התשעים, ובמיוחד בזה של תחילת שנות האלפיים, ניכוי ניצולת ההון בגרסותיו השונות, אמנם מנכה חלק ניכר מהירידה בפריזון הכולל, אך מותיר אותו בערך הנמוך מהממוצע ארוך הטווח - דבר המלמד שלמיתונים אלו אופיינו גם בהשפעות של צד ההיצע: במיתון האחרון הורע המצב הביטחוני, ומשבר פקד את ענפי הטכנולוגיה העילית, כך שפוטרו עובדים בעלי מיומנות ופריזון גבוהים, וגדלה העסקתם של עובדי אבטחה, שפריזונם הנמדד נמוך יותר.

⁷ בפועל הקטנת השונות בפריזון הכולל מנוכה הניצולת היא לכל השנים במדד של יחס השקעה למלאי הון הציוד העסקי, ומשנת 2003 ואילך - על פי מדד הניצולת של שעות עבודה למועסק.

⁸ שארית סולו גדלה במחזור העסקים האחרון בשיעור גבוה יותר של 1.5 אחוזים בממוצע שנתי משום שהיא כוללת גם את העלייה באיכות תשומת העבודה משנת 1999 לשנת 2008, כתוצאה מעליית שיעור המשכילים, והירידה במשקל עובדים הלא ישראלים בכוח העבודה.

בגאות האחרונה, של השנים 2004-2007, העלייה בתשומות הייתה הדרגתית יותר ולוותה בעלייה נאה של הפריזון. בשנת 2008 השתנתה המגמה, והפריזון הכולל כמעט לא גדל.

בסיכום - הממצאים האמפיריים שהוצגו לעיל מחזקים את הטענה, כי באמידת תרומתם של השיפורים הטכנולוגיים לצמיחה יש לנכות משארית סולו את ניצולות ההון והעבודה, המייצגות את הגורמים הפרו-מחזוריים. ניכוי כזה תורם, בין היתר, גם למדידה טובה יותר של השינוי בפריזון הכולל במחזור העסקים האחרון.

לוח 1

שארית סולו והשינוי בפריזון הכולל בניכוי מדדי ניצולת ההון

2008-1996

(ממוצעים שנתיים)

השינוי בפריזון הכולל כולל תיקון איכות העבודה והניצולת			
שארית סולו	לפי שעות העבודה למועסק	לפי יחס ההשקעה למלאי הון הציוד	
1980-2008	1.3	1.1	1.0
1996-1999	-1.3	-0.4	0.8
2000	5.5	5.3	4.9
2001-2003	-2.1	-2.4	-0.3
2004-2007	3.4	2.6	1
2008	-0.2	0.3	-0.3

ביבליוגרפיה

נ' זוסמן וע' פרידמן (2008). *איכות כוח העבודה בישראל*. בנק ישראל, מחלקת מחקר, סדרת מאמרים לדיון 2008.01.

Basu, Susanto, and H. Fernald, John (1997). "Returns to Scale in U.S Production: Estimates and Implications", *Journal of Political Economy* 105, 249-283.

Basu, Susanto, and M.S. Kimball (1997). "Cyclical Productivity with Unobserved Input Variation", NBER Working Paper no. 5915.

Djivre, Joseph, and Yigal Menashe (2009). "Testing for Constant Returns to Scale and Perfect Competition in the Israeli Economy, 1980-2006", Bank of Israel, draft.

Hall, Robert E. (1988). "The Relation between Price and Marginal Cost in U.S Industry," *Journal of Political Economy* 96, 921- 9.

תיבה ב'-2: הייסוף הריאלי בשנת 2008 ושער החליפין הריאלי בשווי משקל

שער החליפין הריאלי הוא אחד המדדים המקרו-כלכליים החשובים ביותר למדידת כושר התחרות של משק פתוח. אין דרך יחידה למדידה של שער חליפין ריאלי, אך כל המדדים מצביעים על ייסוף ריאלי חד ברביעים השני והשלישי של 2008.

האם ייסוף זה של שער החליפין הריאלי מתיישב עם הגורמים היסודיים הקובעים את התפתחותו, או שהוא תוצאה של גורמים זמניים בלבד? לכאורה, הקצב הגבוה של הייסוף, בייחוד ברביע השני של השנה, מראה ששער החליפין נמצא ברמה נמוכה מרמת שיווי-המשקל, שכן קשה להסביר תנועה כה חדה של משתנה "ריאלי"; אך יחד עם זאת ייתכן שרמת שער החליפין טרם הייסוף החד הייתה מפוחתת ביתר, ולכן הייסוף מבטא חזרה לשיווי משקל בלבד.

כדי להתמודד עם שאלה זו, שיש לה השלכות רבות על הערכת המצב הנוכחית וגם לגבי העתיד, נאמד הקשר בין רמת שער החליפין למספר גורמים יסודיים שלפי התיאוריה הכלכלית אמורים להשפיע על התפתחותו, ונבחן גם הקשר בין הסטייה של שער החליפין מרמת שיווי המשקל שלו לבין מספר גורמים זמניים שיכולים להסבירה. סטייה של שער החליפין הריאלי מרמת שיווי המשקל יכולה להביא לפגיעה בכושר התחרות ולהאט הצמיחה במקרה של שער מיוסף, ל"חימום" יתר ולאנפליציה במקרה של שער מפוחת, ובכל מקרה - להקצאה לא יעילה של גורמי הייצור בין המגזר הסחיר ללא-סחיר.

המדד לשער החליפין הריאלי שנבדק כאן הוא זה המחושב על ידי קרן המטבע הבין לאומית (REER - Real Effective Exchange Rate). שער חליפין זה משקלל את שער החליפין הנומינלי ברמת המחירים היחסית של מחירי הצריכה הפרטית בישראל לעומת מדינות אחרות, כאשר המשקל של כל מדד בילטרלי במדד הכללי נקבע לפי התפלגות סחר החוץ של ישראל, תוך תיקון בגין השפעות עקיפות דרך צד שלישי. כיוון שהמדד יחסי למדינות אחרות, הוא אינו מושפע מהירידה במחיר היחסי של המוצרים הסחירים לעומת המוצרים הלא-סחירים (Balassa-Samuelson effect), והוא חסר מגמת זמן - גם במדינות מפותחות אחרות; זאת בניגוד למדד המבוסס על המחיר היחסי של היצוא לתוצר, המצביע על מגמה ארוכת טווח של ייסוף ריאלי. מדד REER מתואם עם מדד עלות העבודה ליחידת תוצר - ומכאן שהוא מבטא גם את כושר התחרות של היצרנים המקומיים¹.

השיטה: יש גישות רבות להגדרת שיווי המשקל של שער החליפין הריאלי. לפי הגישה המבוססת על גורמים יסודיים (Fundamental Equilibrium Exchange Rate) שער חליפין ריאלי של שיווי משקל מוגדר כשער שמאזן את הכלכלה מבחינה פנימית וחיצונית, כלומר מתיישב עם ניצולת "נורמלית" של גורמי הייצור

¹ A. Friedman and N. Liviatan (2008), The Real Exchange Rate and the Current Account, Research Division, Bank of Israel, unpublished.

ויציבות בחשבון השוטף של מאזן התשלומים². הבעיה העיקרית ביישום אמפירי של גישה זו היא שהיא מחייבת הנחות רבות לגבי הרמה של המשתנים היסודיים, כגון התוצר הפוטנציאלי בארץ ובחו"ל וחשבון ההון בטווח הארוך. אחת השיטות המקובלות בספרות לאמידת הסטייה של שער החליפין הריאלי משיווי משקל מבוססת על משוואת הריביות הלא-מכוסה (Uncovered Interest Parity) במונחים ריאליים³: לפי קשר זה, שער החליפין הריאלי היום תלוי בציפיות לשער החליפין העתידי ובפער הריבית הריאלי (מתוקנת בגין הסיכון) בין ישראל והעולם, ואילו הציפיות לשער החליפין העתידי תלויות במספר גורמים יסודיים של הכלכלה. גישה זו מכונה בספרות "התנהגותית" (Behavioral Equilibrium Exchange Rate). היתרון של גישה זו שהיא אינה מחייבת הנחות רבות, אלא מבוססת על התנהגותם בפועל של מספר משתנים נצפים, ולכן קלה לבדיקה ויישום. התוצאות המוצגות כאן מבוססות עליה.

היישום: לשם בדיקת השיטה נאמדו מספר משוואות הכוללות מספר משתנים היסודיים המקובלים בספרות זו⁴: סך ההתחייבויות נטו של המשק לחו"ל, המבטא את הלחץ על חשבון ההכנסות - התחייבויות גבוהות פועלות לפיחות; שיעור הצריכה הציבורית בתוצר, או פער התוצר - ההפרש בין התוצר בפועל למגמה, או פער התוצר היחסי מול ארה"ב - המבטאים את הלחץ היחסי על מחירי המוצרים הבלתי-סחירים. תנאי הסחר החיצוניים - המבטאים השפעת הכנסה אקסוגנית על המשק; הרעה בתנאי הסחר פועלת לפיחות; יחס החוב לתוצר - המבטא את סיכון המדינה; הגירעון או העודף בחשבון השוטף - המבטאים את התאמה הנדרשת של שער החליפין לייצוב החשבון השוטף.

ההנחה ביישום השיטה היא שבממוצע לתקופת המדגם (1990 עד 2008), שער החליפין הריאלי נמצא בשיווי משקל, והנחה זו דורשת הצדקה. העובדה שמשטר שער החליפין היה נייד במהלך רוב התקופה, וכן העובדה שבממוצע, הגירעון בחשבון השוטף היה נמוך מאוד (כ-1 אחוז תוצר) מתיישבות עם ההנחה.

התוצאות: מודלים שונים לאמידת שער החליפין מראים כי במהלך שנת 2008 נוצר ייסוף יתר, וכי רמת שער החליפין הריאלי ברביע השלישי הייתה מיוספת בשיעור של כ-6 אחוזים יחסית לגורמים המסבירים את התפתחותה (תלוי במודל ובתקופת המדגם).

באיור מוצגת רמת שער החליפין הריאלי בפועל לעומת זו המוסברת על ידי מודל הכולל את מגמות החשבון השוטף וסך ההתחייבויות של המשק, יחס החוב לתוצר,

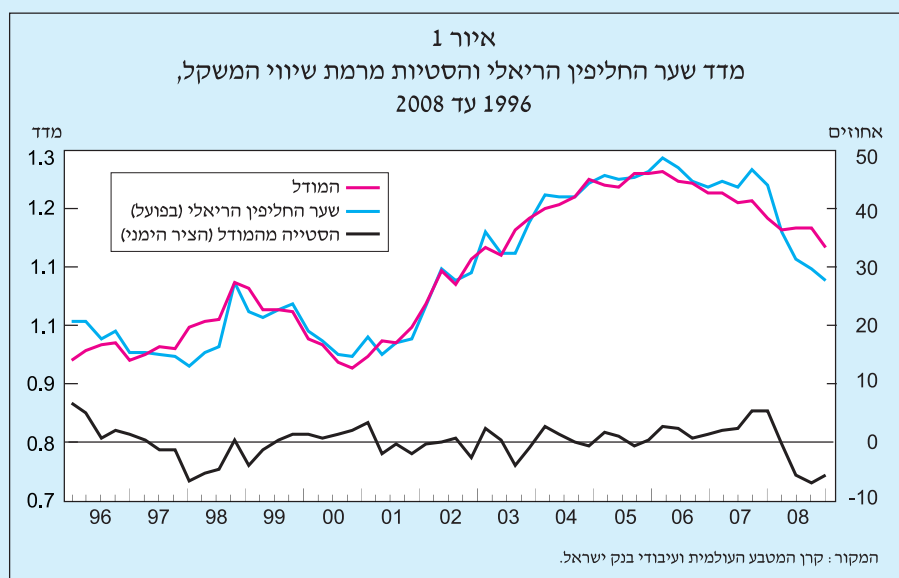
² J. Williamson (1994). Estimates of FEERs, in Estimating Equilibrium Exchange Rates, Institute for International Economics. J. Williamson (ed.)

³ J. Frankel and A. Rose (1995). Empirical Research on Nominal Exchange Rates, in G. Grossman and K. Rogoff (ed.) Handbook of International Economics.

⁴ IMF, Research Department (2006). Methodology for CGER Exchange Rate Assessments; R.L. Driver and P.F. Westaway (2004). Concepts of Equilibrium Exchange Rates, working paper no. 248, Bank of England.

ופער הריביות הריאליות בין ישראל לארה"ב. כדי לבטא את הציפיות לעתיד, שאינן באות לידי ביטוי במשתנים היסודיים המשקפים את העבר בלבד, נעשה שימוש גם בתשואת היתר של מדד ת"א 100 יחסית למדד המניות העולמי. (ראו סעיף החשבון הפיננסי בפרק ז').

סטייה משער חליפין של שיווי משקל נוצרה בשנים 1997 ו-1998 (ייסוף יתר), ובשנים 2006 עד 2007 (פיחות יתר), אולם רוב הזמן שער החליפין הריאלי נמצא סביב רמת שיווי המשקל, ואין תימה בכך, שכן במשטר של שער חליפין נייד אין סיבה לסטייה מתמשכת מהשער התואם את הגורמים היסודיים במשק.

הסבר אפשרי לייסוף היתר במהלך 2008 הוא שהשינוי בשער החליפין נגרם בשל הבדל בעיתוי ובעוצמה של המשבר הפיננסי הכלל-עולמי בין ישראל לחו"ל. המשבר בחו"ל והשפעותיו על הפעילות הריאלית שם הקדימו את ההתפתחויות בארץ, וגם עוצמתו של המשבר, עד עתה, גבוהה שם יותר. מצב זה פעל לעלייה בתנועות ההון הנכנסות, ובמיוחד ל"חזרה" ארצה של הון פיננסי שישראלים השקיעו בחו"ל. (ראו פרק ד' בדוח זה בסעיף 3.) הפער בהשפעות הצפויות של המשבר מתבטא בתשואה היחסית של מדד ת"א 100 - שרשם תשואת יתר במהלך 2008 - גורם שהשפעתו על שער החליפין הריאלי נמצאה מובהקת. ואולם גם בהתחשב בגורם זה הייתה רמתו של שער החליפין מיוספת יתר על המידה, ומכאן שההסבר האמור אינו מלא. בראשית 2009 חל פיחות ריאלי לפי מדד ה-REER, כך שהסטייה מרמת שיווי המשקל הצטמצמה במידה ניכרת, ולפי מדדים אחרים לשער החליפין הריאלי, כגון המחיר של היצוא יחסית למחיר התוצר היה פיחות ריאלי כבר ברביע הרביעי של 2008. התפתחויות אלו תומכות במסקנה שהסטייה של שער החליפין הריאלי מרמת שיווי המשקל באמצע 2008 הייתה זמנית בלבד.

5. ענפי המשק

I. ההתפתחויות העיקריות

קצב צמיחת התוצר העסקי היה השנה איטי מזה שאפיין את המשק בארבע השנים הקודמות (לוח ב'-6). הצמיחה נבעה מעלייה בגורמי הייצור. ההאטה בפעילות של ענפי המשק הלכה והתגברה במהלך השנה, בגלל המשבר הפיננסי וההאטה העולמית. הירידה בביקושים מחו"ל פגעה ביצוא של התעשייה והשירותים. התמתנות הביקושים המקומיים, בעיקר ברביע האחרון, החלישה את ענפי התעשייה, המסחר והשירותים והתחבורה.

התוצר התעשייתי אמנם גדל ב-7 אחוזים, האצה לעומת אשתקד, אך בחינת התפתחותה של הפעילות במהלך השנה מלמדת על בלימת גידולו במחצית השנייה. יתר על כן, הגידול במחצית הראשונה משקף בעיקר עלייה חדה בענף הכימיה והנפט, ובלעדיו גדל הייצור התעשייתי בשנת 2008 ב-2.9 אחוזים בלבד. ההאטה בתעשייה היא תולדה של השפעות המשבר העולמי על הביקושים בארץ ובחו"ל. קשיי מימון של הפירמות בעטיו של המשבר הפיננסי ועלייה בסיכון, יחד עם ציפיות פסימיות לגבי הפעילות, התבטאו במחצית השנייה גם בירידת ההשקעות בתעשייה.

בפעילות ענף הבנייה התמתן השנה קצב הגידול, ונרשמה יציבות בהתחלות הבנייה של דירות למגורים. למרות הפעילות הממותנת, גדל השנה מספר המועסקים בענף, המשך לגידולו אשתקד, תוך יציבות של השכר הריאלי, ונראה שזה תיקון-בפיגור לירידה המתמשכת של מספר המועסקים מתחילת העשור. במהלך השנה נרשמה תפנית במחירי הדירות בבעלות ושכר הדירה, והם עלו, לאחר ירידה מתמשכת - התפתחות שיכולה להביא להתעוררות הפעילות בענף. ואולם, המשבר הפיננסי העולמי, שהחמיר בסוף השנה, ובפרט פגיעותו הרבה של ענף הנדל"ן הבורסאי למשבר, עלולים לפגוע בתפוקת הענף - הן מצד הביקושים והן עקב קשיי מימון מצד ההיצע.

ההאטה במשק התבטאה בירידת הפעילות של ענף התחבורה והתקשורת במחצית השנייה של השנה. ענף התחבורה והתקשורת צמח השנה ב-1.4 אחוזים - שיעור המבטא עלייה בתוצר התחבורה וירידה בתוצר התקשורת. הצמיחה בתחבורה הובלה על ידי גידול התוצר של התחבורה היבשתית, בעיקר עקב גידול הביקוש לשירותי האוטובוסים, המשאיות והרכבת. הירידה של תוצר ענף התקשורת מבטאת בעיקר האטה בקצב ההתרחבות של השימוש בשירותי תקשורת חדשים.

ההאטה במשק, בפרט במחצית השנייה, השתקפה בפעילות ענפי המסחר והשירותים, שתוצרם גדל בשנת 2008 ב-3.2 אחוזים בלבד, האטה משמעותית לעומת אשתקד (9.1 אחוזים). האטה הפעילות הקיפה את כל ענפי המסחר והשירותים, אך במרביתם היא החלה במחצית השנייה של השנה: הואטה פעילות המסחר, גידול תוצר הבנקים והמוסדות הפיננסיים נבלם, הואט קצב הגידול של כניסות התיירים, וברביע האחרון ירד היקף הגיוסים בשוק הון-הסיכון - השוק שמניע את פעילות חברות ההזנק ושירותי המחשוב.

תוצר ענף החקלאות, המאופיין בתנודתיות שנתית רבה, ירד בכ-5.2 אחוזים, למרות עליית תשומת העבודה וההון בו. חלקו של הענף בתוצר העסקי הגיע בשנת 2008 ל-2.8 אחוזים. שנת 2008 התאפיינה בירידה ניכרת, 16 אחוזים, ביצוא החקלאי.

קצב צמיחתו של התוצר העסקי היה השנה איטי מזה שאפיין את המשק בארבע השנים הקודמות.

התוצר התעשייתי אמנם גדל ב-7 אחוזים - האצה לעומת אשתקד - אך גידולו נבלם במחצית השנייה של השנה.

בפעילות ענף הבנייה התמתן השנה קצב הגידול, ונרשמה יציבות בהתחלות הבנייה של דירות למגורים.

ענף התחבורה והתקשורת צמח השנה ב-1.4 אחוזים - שיעור המבטא עלייה בתוצר התחבורה וירידה קלה בתוצר התקשורת.

ההאטה במשק, בפרט במחצית השנייה, השתקפה בפעילות ענפי המסחר והשירותים, שתוצרם גדל בשנת 2008 ב-3.2 אחוזים בלבד - האטה משמעותית לעומת אשתקד.

לוח ב'6
המאפיינים של ענפי המשק, 1998 עד 2008
(שיעורי השינוי, במחירים קבועים)

ממוצעים שנתיים 1998-2008										2008 השינוי לעומת אשתקד					
השכר הריאלי למשרת שכיר	פריזן	הפריזן הכולל	ההון העבודה	תשומות העבודה	התוצר התוצר ¹	משקלות הענפים ב-1998 ¹	השכר החדשי למשרת שכיר ²	ההון העבודה	תשומות העבודה	התוצר הצי שנתי בממוצעים שנתיים				משקלות הענפים ¹	
										שנתיים					
										II	I	התוצר	הענפים ¹		
2.3	3.0	1.5	4.8	0.6	3.6	21.8	-1.8	5.8	1.9	-8.8	13.3	7.0	21.5	תעשייה	
1.7	4.4	4.0	0.5	-0.4	4.0	2.5	-1.3	1.4	6.6	-6.4	-5.6	-5.2	2.8	חקלאות	
-0.4	1.5	0.5	5.0	2.9	4.5	9.6	-2.7	5.1	0.8	0.6	-4.8	⁴ 1.4	11.0	תחבורה	
-1.2	1.1	-0.3	5.8	-2.8	-1.7	12.5	0.2	7.1	3.9	-1.6	0.3	2.3	7.3	ותקשורת	
2.2	4.9	2.8	3.8	-1.0	3.9	3.4	4.5	0.0	20.2	-11.0	-0.3	0.1	3.1	בנייה	
1.0	1.9	0.9	6.7	4.1	6.1	50.2	1.9	4.4	4.6	2.4	2.0	3.2	58.8	חשמל ומים	
1.3	2.0	1.1	4.7	2.2	4.2	100.0	-0.7	4.3	3.9	2.1	4.1	4.4	100.0	מסחר ושירותים	
התוצר העסקי															
לפי ענפי המשק															

(1) לא כולל שירותי בנקים וקופים, טעויות והשמטות.
(2) לא כולל את עובדי השטחים. משנת 2003 - לא כולל עובדים זרים.
(3) כולל שירותי איכל והארוחה, שירותים פיננסיים, עסקים ואישורים.
(4) הערכה בלבד.
המקור : הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ועבודת בנק ישראל.

II. ההתפתחויות בענפים נבחרים

א. התעשייה

גידולו המואץ של התוצר
במחצית הראשונה לא
הקיף את מרבית ענפי
התעשייה, אלא שיקף
את נסיקת הייצור בענפי
הכימיה והנפט, ובמחצית
השנייה כבר נרשמה
ירידה בסך הייצור.

התמשכות המשבר
הפיננסי בעולם האטה
את הסחר העולמי,
ובעקבותיו את היצוא
הישראלי, ואילו ירידת
הצריכה הפרטית
וההשקעות פגעה
במכירות התעשייה לשוק
המקומי.

התוצר התעשייתי, שהוא כחמישית מהתוצר העסקי, גדל השנה ב-7.1 אחוזים, לאחר גידול של 4.4 אחוזים אשתקד, אך האצה זו אינה משקפת היטב את פעילות הענף בשנת 2008. בחינת ההתפתחויות במהלך השנה מעלה כי הגידול המואץ של הייצור התעשייתי נבלם, ובמחצית השנייה אף נרשמה ירידה בייצור. זאת ועוד, הגידול במחצית הראשונה של השנה לא הקיף את מרבית ענפי התעשייה, אלא שיקף עלייה חדה בייצור של ענפי הכימיה והנפט, ובלעדיהם גדל הייצור התעשייתי ב-2.9 אחוזים בלבד.

ההאטה בתעשייה במהלך השנה והסימנים הראשונים להתכווצות הפעילות בענף לקראת סיומה באו לאחר צמיחה מקיפה וממושכת של הענף מאז שנת 2004 בשיעור שנתי של 6 אחוזים. בשנים אלה גדלו מאוד מספר העובדים בענף, ניצולת ההון וההשקעות, ומשנת 2007 ניכרו סימני התקרבות למיצוי כושר הייצור והאטה מסוימת של צמיחת הענף בעקבותיה⁴¹. בתחילת 2008 החמיר המשבר הפיננסי בעולם, ואותותיו ניכרו בהחמרת ההאטה בענף התעשייה בישראל במהלך 2008, במיוחד מצד הביקוש.

המשבר הפיננסי ברחבי העולם השפיע אפוא על ענף התעשייה בשני אפיקי ביקוש עיקריים: ראשית, התמשכות המשבר בעולם הביאה להאטה של הפעילות הריאלית בעולם, ובפרט בסחר העולמי; להאטה זו בסחר העולמי ובביקושים העולמיים היו השלכות על היצוא התעשייתי, וקצב גידולו הואט במהלך השנה. שנית, המשבר הפיננסי בעולם והציפיות לזליגתו אל ישראל התבטאו בהצטמצמות הביקושים המקומיים - הצריכה פרטית וההשקעות - ובעטיה ירדו המכירות המקומיות של התעשייה.

לוח ב'-7

מדדים נבחרים לפעילות התעשייה, 1991 עד 2008

(שיעורי השינוי, אחוזים)

2008								המשקל בענף	
סה"כ מחצית שנייה	סה"כ ראשונה	סה"כ ללא כימיה ונפט	סה"כ	2007	2006	2003	1991- 2000		
-3.9	12.0	2.9	7.1	4.4	6.8	-1.1	5.9	100	הייצור התעשייתי
-7.1	6.3	-1.4	-0.5	4.8	2.8	-2.2	3.4	57	המכירות לשוק המקומי
-1.0	13.8	3.4	8.8	12	11	-1.3	11.5	43	היצוא התעשייתי
0.6	1.7	-	1.8	9.2	10.9	-5.2	10.6	29.1	ייצור ענפי האלקטרוניקה
-12.8	31.4	8.9	18.0	4.5	8.1	5.3	3.8	34.7	ייצור הענפים המעורבים
-5.1	0.3	-	0.1	2.8	3.4	-2.8	5.2	36.2	ייצור הענפים המסורתיים

שיעורי השינוי של המחציות הן בחישוב שנתי, מחצית לעומת קודמתה.
המקור: נתוני היצוא - החשבונאות הלאומית, היתר - סקרי התעשייה, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ועיבודי בנק ישראל.

⁴¹ לפירוט נוסף ראו חלק זה בדוח בנק ישראל לשנת 2007.

נוסף על האטת הביקושים, פעלו גם הערכת הסיכון הגוברת וירידת מקורות האשראי החוץ-בנקאי, בגלל המשבר העולמי. אלה הקשו על חברות התעשייה לגייס מימון לפעילותן, ובמיוחד להגדיל עוד את היקף ההשקעות, אשר הצטמצם במחצית השנייה של השנה. צמצום ההשקעות מאט את קצב הגידול של מלאי ההון, וצפוי להקשות בעתיד על היענות ההיצע של ענף התעשייה להתאוששות הביקושים.

היצוא

קצב הגידול של היצוא התעשייתי הואט מעט בשנת 2008. האטה זו משקפת גידול מואץ של היצוא במחצית הראשונה של השנה - בעיקר הודות לעלייה חדה ביצוא של ענפי הכימיה והנפט - וירידה במחצית השנייה. ההאטה ביצוא התרחשה במקביל להאטה בסחר העולמי, ואפשר שהיצוא הושפע בפיגור גם מייסוף של 6 אחוזים בשער החליפין הריאלי של מחיריו ביחס למחירי התעשייה במחצית הראשונה של השנה. עם זאת יש עדויות אמפיריות לירידת הגמישות של היצוא ביחס לשער החליפין הריאלי בשנים האחרונות⁴², וכן לאי אחידות בין הענפים השונים בהשפעתו של שער החליפין הריאלי על היצוא⁴³.

התמתנות הביקוש העולמי, המשתקפת במידה רבה בהתמתנות הסחר של ארה"ב במחצית השנייה, הייתה הגורם המרכזי להצטמצמות היצוא התעשייתי הישראלי. ירידתו ללא ענפי הכימיה והנפט במחצית השנייה הייתה מתונה מזו של סך היצוא, שגידולו ללא ענפים אלה התמתן בהדרגה כבר מתחילת השנה (איור ב'-13).

בחינת התפתחות הסחר של ארה"ב (לוח ב'-8), המשמש מדד זמין להתפתחות הסחר העולמי בענפי התעשייה השונים, מלמדת כי הסחר בכימיקלים תעשייתיים ודשנים והסחר בתרופות הובילו השנה את גידול הסחר. במקביל גדל מאוד היצוא הישראלי של מוצרים

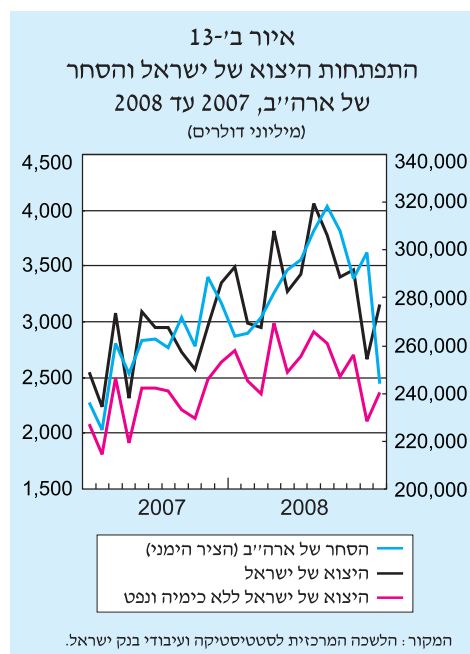
גידול היצוא ללא ענפי הכימיה והנפט התמתן בהדרגה כבר מתחילת השנה.

אלה, והיווה כאמור מקור עיקרי לגידול היצוא השנה. לעומת זאת נבלם גידול היצוא של מוצרי אלקטרוניקה, וההרעה בו הייתה אף חזקה מהאטת הסחר של ארה"ב במוצרים אלה.

המכירות לשוק המקומי: היקף המכירות המקומיות ירד השנה בשיעור של 0.5 אחוז, וירידתו התעצמה במהלך השנה. הירידה הקיפה את מרבית הענפים מהרמות השונות של העצימות הטכנולוגית. הירידה הייתה חדה במיוחד בענפי הטקסטיל וההלבשה, הפלסטיק והגומי והרכיבים האלקטרוניים, ענפים שגם יצואם דשדש השנה.

את התכווצות המכירות המקומיות והפגיעה בהן אף מעל לפגיעה ביצוא התעשייתי ניתן להסביר בשני גורמים עיקריים: ראשית, הציפיות המתמשכות לחלחול המשבר למשק המקומי פגעו באמון

המכירות לשוק המקומי ירדו, בעטייה של ירידת הביקושים המקומיים - שהציפיות המתמשכות לחלחול המשבר בעולם למשק המקומי הביאו לירידתם במהלך השנה.

⁴² י' לביא וע' פרידמן (2005), *שער החליפין הריאלי וסחר החוץ של ישראל*, בנק ישראל, סדרת מאמרים לדיון 05.10.

⁴³ ראו תיבה ב'-3.

לוח ב'-8

סך כל היצוא הישראלי והסחר של ארה"ב, 2007 ו-2008
(דולרים, שיעורי השינוי, אחוזים)

2008			2007			המשקל ביצוא התעשייתי	
הסחר של היצוא של ישראל		ארה"ב (דולרי)	הסחר של היצוא של ישראל		ארה"ב (דולרי)		
דולרי	ריאלי		דולרי	ריאלי			
6.8	17.0	9.3	12.3	16.8	7.1	100	סך כל היצוא התעשייתי
1.7	11.0	8.8	12.2	17.0	6.7	77	סך הכל ללא כימיה, נפט ותרופות
0.1	-1.2	4.7	4.8	7.5	7.0	24	אלקטרוניקה
21.1	47.3	15.1	11.6	18.3	16.2	11	כימיקלים תעשייתיים ודשנים
33.0	37.3	11.6	13.2	10.6	13.9	12	תרופות
-4.4	3.6	3.4	7.3	14.1	5.6	5	גומי ופלסטיק
-2.4	2.3	-2.5	-12.8	-9.3	3.0	2	טקסטיל

המקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, נתוני סחר חוץ של ארה"ב ועיבודי בנק ישראל.

הצרכנים - כבר ברביע השני ירדה הצריכה של מוצרי תעשייה ב-5 אחוזים, והיא הוסיפה לרדת מעט ברביע השלישי; שנית, במהלך השנה גברה הפסימיות בציפיות המשקיעים לפעילות העתידית ובאשר ליכולתם הפיננסית, והדבר התבטא ברביע השלישי בירידת ההשקעות במכונות וציוד, מיבוא ומהשוק המקומי.

קשיי המימון בתעשייה: האשראי למגזר העסקי ירד בשנת 2008 לאחר עלייה חדה ומתמשכת בשלוש השנים הקודמות, בעיקר עקב הצטמצמות האשראי החוץ-בנקאי. מפאת התייבשות מקורות האשראי החוץ-בנקאי עלו הביקוש לאשראי הבנקאי והיקפו, וגדלו המירווחים שהבנקים דורשים במתן הלוואות.

החל מהרביע השני עלה שיעור חברות התעשייה שדיווחו בסקר החברות של בנק ישראל כי קשיי מימון הם המגבלה העיקרית לפעילותן. החברות הקטנות והבינוניות דיווחו על הקושי הרב ביותר, בגלל היקפו המצומצם של היצע האשראי העומד בפניהן בדרך כלל. לקראת סוף השנה החמירה מגבלה זו גם בחברות הגדולות, כנראה מחמת קשיים לגייס אשראי חוץ-בנקאי, שהיצעו לפני המשבר הפיננסי בעולם היה רב.

התעשייה - ניתוח של תת-הענפים

גידול הייצור בתעשייה לעומת אשתקד לא היה מאוזן בין תת-הענפים בתעשייה (לוח ב'-7 ולוח נספח ב'-19): במרבית הענפים המסורתיים ירד הייצור, וגידולו הואט באחרים, למעט ענף מוצרי המתכת, שגידולו הואץ מעט; הייצור במרבית ענפי התעשייה המעורבים גדל, למעט ענף התכשיטים וחפצי החן; ענף האלקטרוניקה התרחב בשיעור מתון מאוד, לאחר צמיחה בשנים 2004-2007.

השונויות הגדולה בין ענפי התעשייה נצפתה במיוחד במחצית הראשונה של השנה, אז הייתה צמיחת סך התעשייה מהירה מאוד. איור ב'-14 מציג את סטיות התקן של השינוי בייצור של תת-הענפים בתעשייה, משוקלל בגודל הענף ומנוכה עונתיות. מהאיור

עקב התייבשות מקורות
האשראי החוץ-בנקאי
עלה ברביע השני שיעור
חברות התעשייה
שדיווחו בסקר החברות
של בנק ישראל כי קשיי
מימון הם המגבלה
העיקרית לפעילותן.

גם בשלהי שנת 2000 וגם לקראת סיומה של שנה זו התברר כי הצמיחה של סך הענף בראשית השנה לא הייתה יציבה, וביטאה גידול לא מאוזן בין תת-הענפים.

עולה שסטיית התקן ברביע השני של השנה הייתה גבוהה מאוד, בדומה לזו של הרביע השני של שנת 2000, שבו עלתה מאוד צמיחת התעשייה ושיקפה צמיחה חדה של ענפי האלקטרוניקה. גם בשלהי שנת 2000 וגם לקראת סיומה של שנה זו התמתנה הפעילות, והתברר כי הצמיחה של סך הענף לא הייתה יציבה וביטאה גידול לא מאוזן בין תת-הענפים. בשנת 2000 נסק ענף האלקטרוניקה, ואילו השנה היו אלה הענפים המעורבים, במיוחד ענף הכימיה והנפט.

גידול הייצור התעשייתי לא היה אחיד גם על פני השנה (לוח ב'-7). במחצית הראשונה גדל הייצור ב-12 אחוזים, וכאמור, ביטא במידה רבה את

הנסיקה בייצור של הענף המעורב כימיה ונפט. במחצית השנייה התכווץ הייצור בענפים המעורבים, ובהם ענף הכימיה והנפט, ואיתם התכווץ סך הייצור התעשייתי. ייצור הענפים המסורתיים דשדש כבר בראשית השנה, וירד בהמשכה. ייצור ענפי האלקטרוניקה עלה, לאורך השנה כולה, בשיעור נמוך יחסית לצמיחתו בשנים הקודמות.

מהשוואה לשנים 2001-2003 עולה שהפגיעה בענפים המסורתיים במחצית השנייה של 2008 דמתה לפגיעה בהם באותן שנות מיתון. גידול הייצור בענפי האלקטרוניקה אמנם הואט מאוד, אך ייצורם לא הצטמצם השנה, שלא כמו בשנות המיתון הקודם, שמקורו היה בענפים אלה, והייצור בהם פחת מאוד. הייצור של הענפים המעורבים היה, כאמור, תנודתי מאוד במהלך השנה, ולכן קשה לעת עתה להשוות את מצבם השנה למצבם בשנים 2001-2003, אז הם לא נפגעו.

גורמי הייצור, הפריזון והרווחיות

במקביל להאטת הפעילות בענף התעשייה הואט בשנת 2008 גידולו של מספר השכירים, ונבלמה העלייה המתמשכת של מספר שעות העבודה (לוח ב'-9). מגמות אלה התעצמו במחצית השנייה, בתגובה על התמתנות הביקושים בארץ ובעולם, ולא כהמשך למיצוי היכולת להגדיל עוד את תשומת העבודה; על כך מלמדת התמתנות העלייה של העלות הנומינלית לשעת עבודה וירידתה של העלות ליחידת תוצר ב-3.4 אחוזים - על אף ההאצה האינפלציונית במרבית השנה.

ההשקעות בתעשייה גדלו גם השנה בשיעור ניכר, אך כמו מדדים אחרים לפעילות התעשייה, גם השינוי בהשקעות לא היה אחיד על פני השנה: במחציתה הראשונה נמשכה המגמה של אשתקד, וההשקעות הוסיפו לגדול בשיעור חד; זאת גם הודות לייסוס בשער החליפין (שקל-דולר), שהוזיל מאוד את יבוא ההון הפיזי בעטוי בתחילת השנה - לפני התגברות אי-הוודאות בהמשכה. עליית אי-הוודאות בהמשך השנה בעטוי של המשבר העולמי, יחד עם הפיחות בשער החליפין, הובילו לירידה חדה של ההשקעות במכוונות וציוד מיבוא ולירידה בסך ההשקעות.

האטת הגידול של גורמי
הייצור בשנת 2008
משקפת את התמתנות
הפעילות בענף, וכך גם
הפריון הכולל הנמוך
הנמדד ללא ענפי הכימיה
והנפט.

השנה הואצו ההשקעות בענפים המעורבים, בפרט בענפי הכימיה והנפט, בעקבות ההרחבה הניכרת של פעילותם בשנתיים הקודמות ובראשיתה של שנה זו. ההשקעות בענפים המסורתיים והמתקדמים הואטו מעט, אך זאת, כאמור, רק במחצית השנייה של השנה, בגלל ההתפתחויות הכלכליות בארץ ובעולם.

הפריון הכולל ופריון העבודה עלו השנה בשיעורים ניכרים, אך מרבית העלייה נבעה מנסיקת הפעילות בענפי הכימיה והנפט. ללא ענף זה עלה הפריון הכולל באחוז בלבד, ופריון העבודה עלה ב-3 אחוזים. מתינות זו של גידול הפריון הכולל במרבית ענפי התעשייה שיקפה במחצית הראשונה את מיצוי הרכיב המחזורי של ניצולת ההון ואת סגירת פער התוצר, שהסתמנו עוד במהלך 2007. החרפת המשבר העולמי והאטת הביקושים בעטיו במחצית השנייה הם הגורמים למתינות גידולו במחצית השנייה.

לוח ב'-9

ענף התעשייה - נתונים נבחרים, 1990 עד 2008

(שיעורי השינוי, אחוזים)

ממוצעים שנתיים					
2008	2007	2006-2004	2003-2001	2000-1990	
4.7	0.2	4.4	-1	1.5	הפריון הכולל
3.5	4.3	3.2	1.5	11.4	העלות הנומינלית לשעת עבודה
6.9	0.2	4.7	1.9	3.4	פריון העבודה
-0.1	4.4	1.8	-2.9	2.4	תשומת העבודה בשעות
6	4.3	2.9	4.2	7.3	מלאי ההון הגולמי בתחילת השנה
17.1	19.6	13.7	-6.4	9.5	ההשקעות

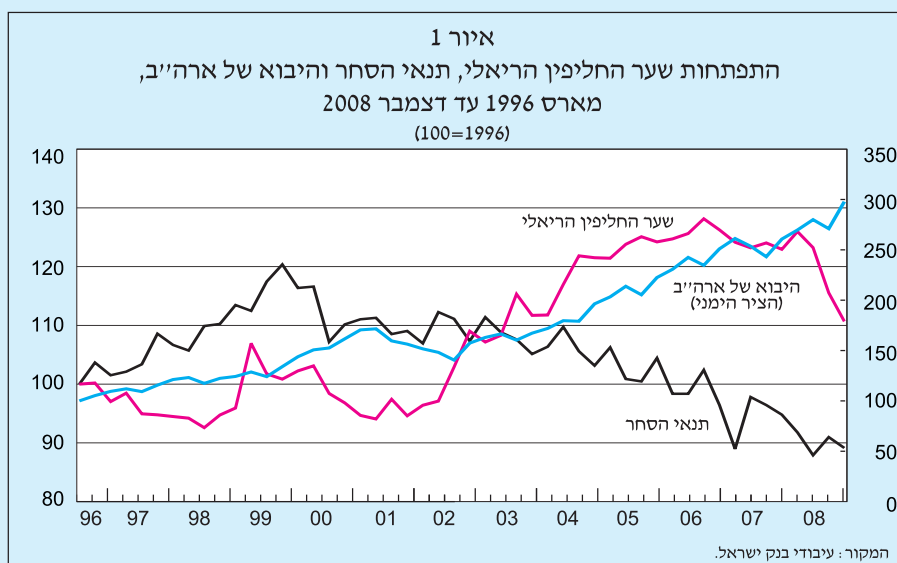
המקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ועיבודי בנק ישראל.

תיבה ב'-3: הגורמים המשפיעים על היצוא התעשייתי

בפרק הצמיחה שהחל בשנת 2004 ונבלם במהלך השנה האחרונה, חלו שינויים רבים בסביבה הכלכלית המשפיעה על היצוא הישראלי, ובפרט על התעשייה: הסחר העולמי גדל בקצב מהיר, תנאי הסחר הורעו משמעותית, ושער החליפין הנומינלי והריאלי אופיין בתנודות. במקביל גדל היצוא הישראלי בקצב מהיר עד אמצע השנה הנוכחית - אז חל מפנה חד, והיצוא התכווץ. התפתחויות אלה חידדו את השאלה בדבר מידת הרגישות של היצוא לכל אחד מהגורמים האלה.

להלן תתואר השפעת השינויים ברווחיות, ברכיביה ובביקוש העולמי על היקף היצוא (הכמותי) של תת-ענפים בתעשייה שמשקל היצוא בהם גבוה. כן תתואר השפעת שינויים אלה על משקל היצוא בסך הייצור של אותם ענפים.

איור 1 מציג את התפתחות המשתנים המרכזיים שעשויים להשפיע על היצוא של ישראל - שער החליפין הריאלי, תנאי הסחר והיבוא של ארה"ב, המבטא את הסחר הביקוש העולמי. כפי שניתן לראות, היבוא של ארה"ב עלה בהתמדה מאז שנת 2003. תנאי הסחר הורעו במהלך רוב התקופה, ואילו הפיחות בשער החליפין נבלם בתחילת 2006, ומאז יוסף השקל בשיעור חדר. ההרעה בתנאי הסחר, בפרט בשנתיים האחרונות, פגעה במידה ניכרת ברווחיות היצוא, ואילו השפעתו של שער החליפין הנומינלי הייתה נמוכה יותר - עקב עליית המחיר הדולרי של היצוא¹.

לוח 1 מציג עובדות עיקריות על תת-הענפים שנבחנו בתקופת המדגם - 2008-1996. מהלוח עולה כי ההבדלים בין ענפי היצוא שבמדגם מבחינת שינוי המחיר העולמי לא התבטאו בשינויים כמותיים מקבילים ביצוא אותם ענפים. השיפורים הטכנולוגיים המואצים בענפים כגון פלסטיק וגומי, מכונות וציוד ואלקטרוניקה מיתנו מאוד את עליית המחיר באותם ענפים, ולכן קשה לזהות את השפעת שינוי המחיר על כמות היצוא בפרספקטיבה ארוכת טווח כזאת. לעומת זאת ניתן לראות כי בענפים שבהם גדל היבוא של ארה"ב בשיעור ניכר גדל במקביל גם היצוא של ישראל, והשפעה זו מתבטאת דווקא בבחינה ארוכת טווח - בלוח 1.

כדי לבחון גם את ההשפעות קצרות הטווח של המשתנים השונים וכן את השפעת השונות לאורך זמן ברמת הענף הבודד על היצוא הכמותי, נעשה שימוש ברגרסיות ל-8 ענפי היצוא המפורטים בלוח דלהלן לאורך 13 שנות המדגם. השפעת הביקוש העולמי ותנאי הסחר היא אקסוגנית, ולכן קל לפרש את תוצאות הרגרסיות כמבטאות אותה. לעומת זאת נקבע שער החליפין הריאלי סימולטנית עם היקף היצוא, ולכן

¹ להרחבה ראו ההתפתחויות הכלכליות בחודשים האחרונים 122, 2008, בנק ישראל, חטיבת המחקר.

לוח 1

הנתונים עיקריים על פעילות ענפי היצוא שבמדגם

משקל היצוא				בתוצר	
השינוי השנתי הממוצע 2008-1996					
המחיר		היבוא של			
הדולרי	התוצר	היבוא של	התוצר	2008	1996
היצוא		היבוא של			
7.0	8.0	-0.2	14.7	44.8	42.8
1.1	1.1	-1.0	4.9	70.3	59.6
10.5	3.8	8.2	11.7	75.0	68.3
7.7	0.7	4.8	7.6	64.2	58.3
8.9	0.0	0.5	6.8	63.5	56.5
5.2	-0.9	6.9	-0.6	56.0	44.3
7.1	-1.5	4.4	9.6	55.8	51.0
10.8	-0.6	4.9	8.3	60.7	48.5

לא ניתן לאמוד את השפעתו בו-זמנית. לכן אמדנו את השפעת המשתנים האלה בפיגור של שנה, וזאת גם בניסוחים שבהם יש פיקוח על היצוא².

תוצאות הרגרסיות, המוצגות בלוח 1, מלמדות כי הן לתנאי הסחר והן לביקוש העולמי, המבוסס על ידי היבוא של ארה"ב, הייתה השפעה חיובית ומובהקת על היקף היצוא של כל הענפים במדגם (משוואות 1 ו-2), וכן על משקל היצוא בסך התוצר של ענפים אלה. עוצמת השפעתם של תנאי הסחר גדולה מהשפעת הביקוש העולמי. עם זאת, השפעת הביקוש העולמי היא מיידית ומתמשכת, ואילו השפעת תנאי הסחר נמצאה רק בפיגור של שנה³. תוצאות אלה עמידות לניסוחים השונים, למעט השפעת הסחר העולמי על משקל היצוא בתוצר, שלא נמצאה מובהקת בניסוח המנטרל את השפעת היצוא בפיגור.

בחינה על פי רמת העצימות הטכנולוגית - מסורתית, מעורבת ומתקדמת - העלתה כי היצוא של ענף הטקסטיל המסורתי הושפע רק משינויים בתנאי הסחר, ואילו לשינויים ביבוא של ארה"ב לא הייתה השפעה עליו - אולי בגלל התחרות הקשה מצד מדינות עתירות עבודה, המגדילות בהתמדה את חלקן בסחר העולמי במוצרים אלה. המסקנות מהממצאים באשר להשפעת הסחר העולמי ותנאי הסחר

² זאת כדי לפתור את האנדוגניות הנובעת ממיתאם סידרתי: היצוא מתואם הן עם היצוא בתקופה הבאה והן עם שער החליפין הריאלי הבו-זמני. פיקוח על היצוא בפיגור מנכה מיתאם זה. יש לשים לב שהייסוף החד בשנה האחרונה לא בא לידי ביטוי במדגם שלנו, משום שהבדיקה היא להשפעתו בפיגור של שנה.

³ בלוח 1 מוצגות תוצאות של רגרסיות שבהן כל המשתנים המסבירים הם בפיגור. ברגרסיות דומות שבהן המשתנים מופיעים בו-זמנית רק השפעת הביקוש העולמי נמצאה מובהקת.

בענפים המתקדמים והמעורבים (משוואות 3 ו-4) דומות לאלו העולות מהמשוואות הכוללות את כל הענפים במדגם.

לתנאי הסחר הייתה, כאמור, ההשפעה החזקה והעמידה ביותר על היצוא. השינויים בתנאי הסחר בתקופה זו נבעו בעיקר מתנודות במחירי התשומות המיובאות, שעלותן היא מעל 40 אחוזים מפדיון היצוא, ומחירן עלה בתקופת המדגם בשיעור שנתי ממוצע של 4.5 אחוזים. מחירי היצוא (להוציא את ענף הכרייה והחציבה) עלו בשיעור נמוך הרבה יותר. מחירי התשומות המיובאות הושפעו בתקופה זו מהצטמצמות הפער בין היצעם הפוחת לביקוש הגובר להם, דברים האמורים במיוחד בנפט הגולמי⁴, והתפתחות זו מעלה את מחיר חומרי הגלם. גורמים אלה לשינויים במחירי היבוא נתפסים כקבועים יחסית לשינויים אחרים; מחקרים בעולם (Campa 2004) מראים, כי השפעת שינויים הנתפסים כקבועים ומתמשכים חזקה מהשפעת שינויים הנתפסים כזמניים.

התוצאות באשר למידת ההשפעה של שער החליפין הריאלי על היצוא רגישות לניסוחים השונים. השפעת שער החליפין ברגסיה שבה לא נוטרלה השפעת היצוא בפיגור (משוואה 1) נמצאה חיובית ומובהקת, גבוהה מהשפעת היבוא של ארה"ב, אך נמוכה מהשפעת תנאי הסחר. לעומת זאת פיקוח על היקף היצוא בפיגור (משוואה 2) הקטין את המקדם להשפעת שער החליפין הריאלי, והוא לא שונה מ-0 באופן מובהק. עם זאת ייתכן כי לשער החליפין הריאלי השפעה שקשה לזהותה על סך היצוא של הענפים במדגם, בגלל המגבלות שאוכפת בעיית הסימולטניות על ניסוח הרגרסיות.

לוח 2

גמישות המשתנים המסבירים ביחס ליצוא - תוצאות עיקריות¹

פאנל הענפים המעורבים		פאנל המדגם כולו		
4	3	2	1	מספר המשוואה
*0.50		*0.37		המשתנה המוסבר בפיגור
*1.83	*1.26	*1.28	*1.11	תנאי הסחר
*0.42	0.55	*0.27	*0.45	היבוא של ארה"ב
*1.00	1.22	0.30	*0.83	שער החליפין הריאלי

* מובהק ברמה של אחוז.

(1) מבוסס על רגרסיות עבור פנל רבעוני של 8 ענפים במשך 13 שנים. כל המשתנים הם שיעורי ביחס לרביע המקביל אשתקד. כל המשתנים המסבירים הם בפיגור של שנה.

הבחינה על פי רמת העצימות הטכנולוגית העלתה כי שער החליפין הריאלי השפיע על יצוא הענפים המעורבים באופן חיובי ומובהק: גמישותו ביחס ליצוא נמצאה יחידתית, לאחר פיקוח על היצוא בפיגור (משוואה 4). לא נמצאה השפעה לשער החליפין הריאלי על יצוא הענפים המתקדמים; ייתכן כי הענפים המעורבים

⁴ ישנם סימנים לבלימת הגידול של תפוקת הנפט בעולם והתקרבות לשיא התפוקה העולמית, יש לזכור שגם בעבר היו סימנים כאלה, והתגלו מקורות נפט נוספים - אך עצם הציפיות למגבלה יכולות להוביל לעליית מחירי היבוא.

הושפעו משינויים בשער החליפין הריאלי, בעוד שהתנודות שחלו משנת 2000 ביצוא הענפים המתקדמים היו דווקא מהגורמים לשינויים בשער⁵. ממצאינו עולים בקנה אחד עם עבודתו של סופר (2005) שמצא השפעה חיובית של שער החליפין הריאלי רק לאחר השמטת יצוא ענפי הטכנולוגיה העילית. חיוק נוסף לממצאים אלה ניתן למצוא בעבודתו של Chinn (2004a), שטען כי באמידת ההשפעה של שער החליפין הריאלי על הגירעון המסחרי בארה"ב יש להשמיט את ענפי הטכנולוגיה העילית, והסביר כי התפתחות המחירים וכמויות היצוא בענפים אלה שונות מההתפתחויות בכלכלה כולה.

ביבליוגרפיה

סופר, יואב (2005), "מדידת שער החליפין הריאלי והשפעותיו על היצוא והיבוא", בנק ישראל, *סוגיות במטבע חוץ 1/05*.

Chinn, M. (2004a). "Incomes, Exchange Rates and the US Trade Deficit, Once Again", *International Finance* 7(3). 451-469.

J. Campa (2004). "Exchange Rates and Trade: How Important Is Hysteresis in Trade?", *European Economic Review* 48.

⁵ תופעה זו מוכרת בשם "המחלה ההולנדית", והיא מתארת מצב שבו גידול חד בהכנסות החיצוניות הודות למגזר אחד עלול לפגוע במגזרים אחרים עקב התחזקות המטבע המקומי ופגיעה ברווחיות של אותם מגזרים. עם זאת, לא נמצאה השפעה של שער החליפין הריאלי על יצוא ענף הטקסטיל המסורתי.

ב. הבנייה

ההתאוששות שהסתמנה בפעילות ענף הבנייה בשנתיים הקודמות התמתנה השנה. גידול התמתנה השנה. גידול התוצר לא התבטא במספר התחלות הבנייה של דירות למגורים, אלא בשטחן.

ההתאוששות בפעילות ענף הבנייה, שהסתמנה בשנתיים הקודמות, התמתנה השנה. התוצר עלה בשיעור של כ-2 אחוזים, לעומת כ-5 אחוזים אשתקד, ושיעור הגידול של ההשקעות בבנייה למגורים, שהן כמחצית מתפוקת הענף, היה כשני שלישים מאשר אשתקד (לוח ב'-10). עם זאת, גידול ההשקעות בבנייה למגורים לא התבטא בהתחלות הבנייה, שנשארו יציבות, אלא בגידול של שטחי התחלות הבנייה. בסך הפעילות שאינה למגורים נרשמה ירידה - תוצאת התמתנות קצב הגידול של הבנייה שלא למגורים וירידה של כ-9 אחוזים בעבודות התשתית האזרחיות (עבודות עפר). על אף הפעילות הממותנת, גדל מספר המועסקים בענף בשנתיים האחרונות בשיעור ניכר 14 אחוזים. לצד הפעילות הממותנת נראית התפתחות העשויה להצביע על התעוררות בפעילות הענף בעתיד: במחירי הדירות בבעלות ובשכר הדירה חלה תפנית, ובמהלך השנה הם עלו ריאלי, לאחר ירידה מתמשכת; כן נרשם גידול נאה של מספר העסקאות מיד ראשונה ושנייה, זו השנה השנייה. ואולם, עם החרפת המשבר העולמי ברביע האחרון של השנה הייתה - על פי נתונים ראשוניים - נסיגה בהתפתחות זו.

מאז שנת 2006 נרשמה התאוששות מסוימת בפעילות הענף, לאחר מגמת ירידה בו במשך כעשר שנים. חלקו של הענף בתוצר ירד בהתמדה מכ-9 אחוזים בתחילת העשור ל-6.9 אחוזים בשנת 2005. עם ההתאוששות בשנת 2006 התהפכה המגמה, והשנה עמד חלקו בתוצר על 7.3 אחוזים, בדומה לחלקו אשתקד. עם זאת, שלא כמו בשנת 2006, שבה

לוח ב'10
ענף הבנייה - נתונים נבחרים, 1997 עד 2008

שיעור השינוי השנתי הממוצע (אחוזים)					הרמה ב-2008 (מיליארדי ש"ח מוזרי)
2008	2007	2006-2003	2002-1997	2005	
1.6	5.7	-0.8	-4.9	55.9	סך תפוקת הבנייה (מיליארדי ש"ח, במחזירי 2005) מזד: למוגורים (כולל שיפוצים) בנייה שלא למוגורים (מבנים) עבודות בנייה אחרות (עבודות עפר ועבודות ביטחוניות)
4.3	6.4	-0.1	-3.7	29.3	
4.9	7.6	-11.1	-5.3	13.2	מלאי הדירות בבנייה (אלפים) התחלות של בניית דירות (אלפים) גמר של בניית דירות (אלפים) דיזע הדירות למכירה (אלפים) תוצר הבנייה (מיליארדי ש"ח, מחזירי 2005) המועסקים ¹ (אלפים) השכר הריאלי למשרת שכיר (מחזירי 2004) ²
-9.4	5.8	0.5	1.8	13.4	
0.4	2.6	-4.3	-5.8	58.2	מחזיר הדירות יחסית למודד המחזירים לצרכן ללא דיוור מחזיר שכר הדירה יחסית למודד המחזירים לצרכן ללא דיוור מחזיר התשומות יחסית למודד המחזירים לצרכן הריבית הממוצעת על משכנתאות (ממוצע שנתי)
-0.2	-1.3	-3.1	-7.6	29.8	
2.8	-7.3	-7.7	-8.9	28.9	מחזיר הדירות יחסית למודד המחזירים לצרכן ללא דיוור מחזיר שכר הדירה יחסית למודד המחזירים לצרכן ללא דיוור מחזיר התשומות יחסית למודד המחזירים לצרכן ללא דיוור הריבית הממוצעת על משכנתאות (ממוצע שנתי)
-13.6	-14.9	-4.2		14.5	
2.3	5.3	-1.3		28.8	מחזיר הדירות יחסית למודד המחזירים לצרכן ללא דיוור מחזיר שכר הדירה יחסית למודד המחזירים לצרכן ללא דיוור מחזיר התשומות יחסית למודד המחזירים לצרכן ללא דיוור הריבית הממוצעת על משכנתאות (ממוצע שנתי)
3.9	9.7	-3.9	-3.2	215.2	
0.8	2.7	0.2	1.1	6400	מחזיר הדירות יחסית למודד המחזירים לצרכן ללא דיוור מחזיר שכר הדירה יחסית למודד המחזירים לצרכן ללא דיוור מחזיר התשומות יחסית למודד המחזירים לצרכן ללא דיוור הריבית הממוצעת על משכנתאות (ממוצע שנתי)
1.5	-3.3	-2.9	-2.2	--	
-1.5	-3.4	-3.4	2.5	--	מחזיר הדירות יחסית למודד המחזירים לצרכן ללא דיוור מחזיר שכר הדירה יחסית למודד המחזירים לצרכן ללא דיוור מחזיר התשומות יחסית למודד המחזירים לצרכן ללא דיוור הריבית הממוצעת על משכנתאות (ממוצע שנתי)
-0.6	3.3	4.1	-0.1	--	
4.1	4.1	4.8	6.2	--	מחזיר הדירות יחסית למודד המחזירים לצרכן ללא דיוור מחזיר שכר הדירה יחסית למודד המחזירים לצרכן ללא דיוור מחזיר התשומות יחסית למודד המחזירים לצרכן ללא דיוור הריבית הממוצעת על משכנתאות (ממוצע שנתי)

(1) כולל אומדן לעובדים זרים לא מוזריים.
(2) עד שנת 2002 נגזר משכרם של ישראלים זרים; מ-2002 - של ישראלים בלבד.
המקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, משרד השוכן ונקי ישראל.

עיקר גידולה של התפוקה נרשם בעבודות אחרות - תשתית אזורית, בנייה ביטחונית ועבודות שיפוצים (חלקן לשיקום נזקי המלחמה בצפון) - בשנתיים האחרונות גדלה הבנייה למגורים ושלא למגורים.

במספר הדירות שהוחל בבנייתן לא חל שינוי לעומת אשתקד. מגמת הירידה מתחילת העשור נובעת בעיקר מהבנייה שביזומה ציבורית, המתרכזת במקומות בעלי עדיפות לאומית שאינם אזורי ביקוש מובהקים, בעוד שהבנייה ביוזמה פרטית, המתרכזת באזורי ביקוש, נשארה יציבה ברמה של כ-25 אלף יחידות דיור (לוח ב'-נ' 34). היקף התחלות הבנייה עומד מתחילת העשור על כ-31 אלף יחידות דיור לשנה, וקרוב לוודאי שהוא נמוך מהצרכים הדמוגרפיים. גידול של כ-40 אלף משקי בית בישראל לשנה. פער זה הביא למגמת ירידה של מספר הדירות הפנויות למכירה, והשנה הוא הגיע לרמתו הנמוכה ביותר בעשר השנים האחרונות⁴⁴. בצד מגמת הירידה בהתחלות הבנייה מתפתחת, מאז היציאה של המשק מהשפל של תחילת העשור, מגמה של עלייה בגודל הדירה, המתבטאת בגידול שיעור הדירות החדשות של 5-6 חדרים, לעומת ירידה בשיעור הדירות של 3-4 חדרים. מגמת עלייה זו מוסברת בין השאר בירידה המתמשכת של חלק היוזמה הציבורית בהתחלות הבנייה - שכן שטחן של הדירות בבנייה זו מוגבל - ובחלקה הגדול של הבנייה העצמית, המתאפיינת בשטח דירות גדול יותר; זו הגיעה בשנים האחרונות לכדי מחצית מהבנייה שביזומה הפרטית⁴⁵. כתוצאה מכך נמשכה מגמת הירידה בצפיפות הדיור (מספר הנפשות לחדר) הממוצעת⁴⁶, למרות הפער בין מספר התחלות הבנייה לגידול הדמוגרפי. נראה כי ירידת הצפיפות עיקרה במשקי הבית השייכים לחציון העליון של ההכנסות.

מחירי הדירות שבבעלות עלו השנה ריאליית (ביחס למדד המחירים לצרכן ללא דיור) בממוצע בשיעור של 1.5 אחוזים, לאחר ירידה מתמשכת של כעשור שנים. העלייה הריאליית במשך השנה הייתה חדה יותר - 7 אחוזים. לעומתם, בשכר הדירה הממוצע נמשכה הירידה גם השנה (לוח ב'-10), אף כי במהלך השנה נרשמה גם כאן עלייה ריאליית חדה של 5 אחוזים, ובחוזים המתחדשים הייתה העלייה גבוהה אף יותר (תוך גידול מהיר של מספר החוזים בשקלים וירידה בחוזים הדולריים)⁴⁷. מחירי הדיור (שבבעלות ושכר דירה) הצביעו אפוא על תפנית השנה, לאחר ירידה מתמשכת⁴⁸. לעליית המחירים נלווה גם גידול של מספר העסקאות מיד ראשונה ושנייה, כ-20 אחוזים בשנתיים האחרונות. בהתפתחויות אלו, שהתרחשו טרם גלישת המשבר העולמי לארץ, היה כדי להצביע על התעוררות בפעילות

הירידה בהיקף התחלות הבנייה למגורים מתחילת העשור נובעת מהבנייה שביזומה ציבורית, ואילו בבנייה שביזומה פרטית נשמרה יציבות.

במהלך השנה חלה תפנית במחירי הדירות ושכר הדירה - עלייה לאחר ירידה זוחלת במשך כעשר שנים. התפתחות זו היה בה כדי להצביע על התעוררות בענף, אולם עם החרפת המשבר העולמי ברביע האחרון של השנה נרשמה בה נסיגה.

⁴⁴ הרמה השנה ירדה ל-14.5 אלף דירות, לעומת 16.8 אשתקד ו-30.8 בשנת 2000. אומדן על פי כמות המכירות החודשיות הממוצעות מלמד כי המלאי השנה מספיק לכעשרה חודשי ביקוש; עם זאת נראה ששיעור לא מבוטל ממספר זה אינו באזורי ביקוש, ולכן המלאי הרלוונטי קטן אף יותר.

⁴⁵ כ-40 אחוזים מהקרקעות לבנייה עצמית שווקו על ידי המגזר הפרטי. במכרזי הקרקע של מינהל מקרקעי ישראל לבנייה עצמית הוצעו מתחילת העשור כ-8,800 יחידות דיור לשנה בממוצע. במכרזים לקבלנים וליוזמה הציבורית (משרד השיכון) הוצעו מכרזים בהיקף של עוד 15 אלף יחידות דיור לשנה, ובהם נרשם תת-ביקוש; חלק ממכרזים אלו לא היה באזורי ביקוש.

⁴⁶ מספר הנפשות לחדר ירד מ-0.98 בשנת 2000 ל-0.91 השנה, ומשקל משקי הבית עם פחות מנפש אחת לחדר גדל מ-54 אחוזים בשנת 2000 ל-59 אחוזים בשנת 2007.

⁴⁷ בסוף השנה היו 82 אחוזים מחוזי השכירות המתחדשים בשקלים, לעומת 35 אחוזים בסוף השנה הקודמת ולעומת 13 אחוזים בסוף 2006.

⁴⁸ מחירים אלו מביאים בחשבון את הגודל והאיכות, וגם את האזורים ברחבי הארץ, אך לא את האזורים בתוך הערים.

מתחילת העשור שררה יציבות יחסית במחירי הדירות למגורים ושכר הדירה, אשר בשילוב עם היציבות בבנייה שביזומה פרטית שיקפה איזון בין הביקוש להיצע.

הענף. בחינת החלוקה הגיאוגרפית מצביעה על עליית המחירים באזורי הביקוש - ירושלים והמרכז - בעוד שבאזור חיפה והצפון נמשכה מגמת הירידה של המחירים⁴⁹.

ניתוח גורמי הביקוש בחמש השנים האחרונות מצביע לכאורה על לחצי ביקוש: נרשמה עלייה נאה ברמת החיים בישראל, ירידה בעלויות המימון ועלייה בעושר הציבור. על כך ניתן להוסיף את היקף התחלות הבנייה, שהיו בחסר ביחס לגידול הדמוגרפי ואת העלייה הניכרת בביקוש של זרים לנדל"ן בארץ. ואולם, לחצים אלו לא ניכרו לא בפעילות הענף לבנייה למגורים ולא במחיר. ניתוח צד ההיצע של המגזר הפרטי מלמד על היקף שנתי קבוע של התחלות דירות (אשר הושפע מהירידה בעלויות המימון, מצד אחד, ומעלייה במחירי התשומות, מהצד האחר). לכן מתמיהה העובדה שלמרות התפתחות הגורמים המצביעים לכאורה על לחצי ביקוש, וחוסר ההיענות מצד ההיצע, שררה כמעט לאורך כל השנים האחרונות יציבות יחסית במחירי הדירות למגורים ובשכר הדירה. (רק במשך שנת 2008 נרשמה עלייה). זאת ועוד: מחירי שכר הדירה אמורים להוביל את מחירי הדירות, שכן ההיצע קשיח בטווח הקצר, ולכן עודפי הביקוש ייענו תחילה על ידי עלייה במחירי השכירות. ואולם, מחירי הדירות בבעלות ומחירי שכר הדירה התפתחו בצורה דומה מתחילת העשור. היציבות היחסית של מחיריהם מתחילת העשור והתפתחותם הדומה למרות התפתחות לחצי ביקוש ורמת היצע קבועה מצביעים על שיווי משקל בשוק הדיור בשנים אלו.

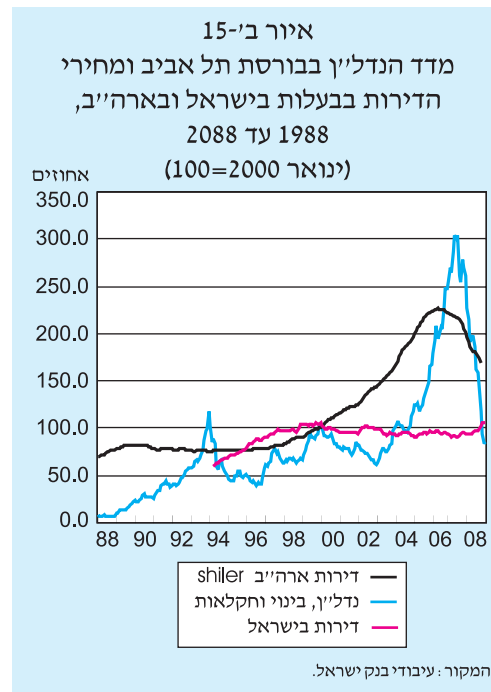
עולה אפוא השאלה כיצד נענו לחצי הביקוש בשנים האחרונות. לכך כמה תשובות אפשריות: (א) ירידה בביקוש לדיור כחלק מתיק הנכסים; זאת כתוצאה של ירידת האינפלציה⁵⁰ בעשור הנוכחי ושל הליברליזציה במשק, שהרחיבה את אפשרויות ההשקעות בחו"ל - הן רכישת דירות והן השקעות פיננסיות - נוסף על הרחבת אפשרויות ההשקעה בארץ, למשל באג"ח קונצרניות. (ב) התרחבות הבנייה העצמית - כמחצית מהדירות החדשות שביזומה פרטית נבנות בבנייה עצמית, שלא למכירה, ובמקרים רבים דירות אלו מכילות בפועל יותר מיחידת מגורים אחת. דירות אלו, ככל הנראה, מספקות חלק מהביקוש לשכירות, וסוגרות חלק מהפער מול הגידול הדמוגרפי.

ביטוי להשפעת הליברליזציה ניתן לראות באיור ב'15, המציג את מחירי מניות ענף הנדל"ן בבורסה של תל אביב לעומת מחירי הדירות בארץ ובארה"ב: במשך שנות התשעים ביטאו מחירי המניות במידה מסוימת את התנהגות מחירי הדירות בארץ והתפתחו במנותק ממחירי הדירות בארה"ב; ואולם משנת 2003 מחירי המניות הבורסאיות של הענף היו קשורים קשר הדוק לבועת הדיור בארה"ב (שהייתה גם במדינות נוספות), והיו מנותקים לחלוטין מהתפתחות מחירי הדירות בבעלות בארץ. במצב זה, אף שבחמש השנים האחרונות ענף הבנייה המקומי לא היה שותף לגאות בפעילות הריאלית בארץ, הרי פגיעותו הפיננסית הרבה של ענף הנדל"ן הבורסאי למשבר העולמי עלולה לפגוע בפעילות הבנייה המקומית: כך, למשל, גם החברות הלא-בורסאיות עלולות להיות מושפעות לרעה ממגבלות מימון ענפיות של המוסדות הבנקאיים ומסינון יתר של לווים פוטנציאליים, כתוצאה מאסימטריה במידע. (ראו גם איורים ב'16, ב'17). גם מהמינוף הפיננסי (יחס ההון-למאזן) בענף הבנייה, הגבוה יותר מאשר בענפים האחרים, נגזרת רמת סיכונים אשראי

⁴⁹ בחלוקה לפי אזורים גיאוגרפיים המחירים אינם מנוכי איכות וגודל, ולכן לא ניתן להשוותם. ואולם גם כך ירדו המחירים באזור חיפה והצפון.

⁵⁰ על השפעת הירידה באינפלציה על הביקוש לדיור כנכס ראו י' רובינשטיין (1999), "מחירי הדירות בישראל בשנים 1996-1997 - בועה פיננסית?" בתוך: אינפלציה ודיס-אינפלציה בישראל, בעריכת ליאו ליידרמן, בנק ישראל.

השנה ניכר שיפור מסוים
בצד ההיצע (בתשומות)
של הענף, לאחר הרעה
מתמשכת.

גבוהים יותר, ואלה מקטינים את הגמישות במתן אשראי מצד המלווים, בפרט בעת משבר פיננסי.

השנה ניכר שיפור מסוים בצד ההיצע, לאחר הרעה מתמשכת: מחירי תשומות הבנייה, בממוצע, ירדו מעט ריאלית, בשיעור של פחות מאחוז, עקב ירידת מחירי הסחורות בעולם (הגם שבמהלך השנה עלה חלקם בשיעור של 3.3 אחוזים) וירידה של חלק הישראלים המועסקים בענף. זאת לאחר עלייה בשיעור של 4 אחוזים בממוצע לשנה בחמש השנים האחרונות, בגלל עליית מחירי הסחורות בעולם ושינוי בהרכב המועסקים - עליית מספר העובדים הישראלים וירידת מספר הזרים; שינוי זה משפיע לרעה על רווחיות הקבלנים, שכן שכר העובדים הזרים נמוך משכר הישראלים ותפוקתם-למועסק גבוהה יותר.

על אף הפעילות הממותנת, נרשם בשנתיים האחרונות גידול ניכר, 14 אחוזים, של מספר המועסקים⁵¹, שהתבטא בירידה של כ-7 אחוזים בתפוקה ובתוצר לעובד מהשיא של שנת 2006. נראה אפוא כי העלייה של מספר המועסקים בענף מבטאת תיקון-בפיגור לירידה המתמשכת של מספר העובדים בו ולשינוי בהרכבם, דבר שבא לידי ביטוי גם בהפחתת משך זמן הבנייה בשנתיים האחרונות, לאחר שיא של 26 חודשים בשנת 2005. במקביל גדל השנה השכר הריאלי של עובדים ישראלים למשרת שכיר בשיעור של כ-0.8 אחוז, לאחר 2.7 אחוזים אשתקד - שיעורים גבוהים יותר מן הממוצע במשק הישראלי.

בשנים האחרונות התקבלו מספר החלטות ממשלה להפחתת מספר העובדים הלא-ישראלים בענף, עד להפסקה מוחלטת של העסקת העובדים החוקיים בשנת 2010, פרט למומחים⁵². זאת במטרה לעודד תעסוקת ישראלים ולהפחית את אי-השוויון ברמת השכר. מאז השיא של שנת 2002 נרשמה מגמת ירידה של מספר העובדים הזרים - החוקיים והלא-חוקיים - ובשנת 2007 היה מספרם 33 אלף, לעומת 80 אלף בשיא. ואולם השנה שב מספרם וגדל ל-37 אלף, וזאת נוסף על גידול מספר העובדים מהשטחים (לוח ב'-נ'-35)⁵³. גידול מספרם של העובדים הזרים, שרובו בלתי חוקי, מנוגד להחלטות הממשלה, שלפיהן מכסת ההיתרים בענף הבינוי תעמוד בשנת 2008 על 9 אלפים, ואינו תואם את התוואי של ההפסקה של העסקת העובדים הזרים בבנייה עד שנת 2012.

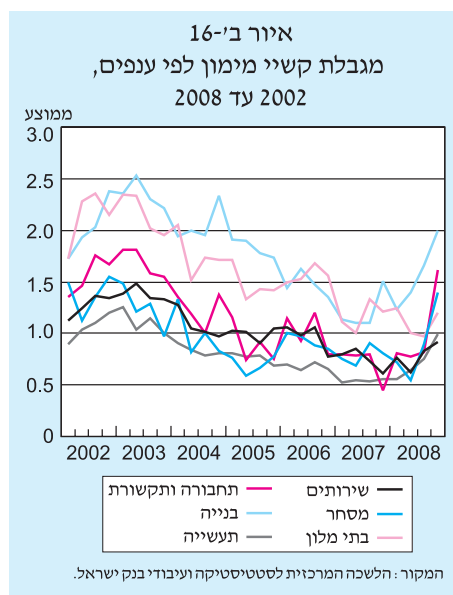
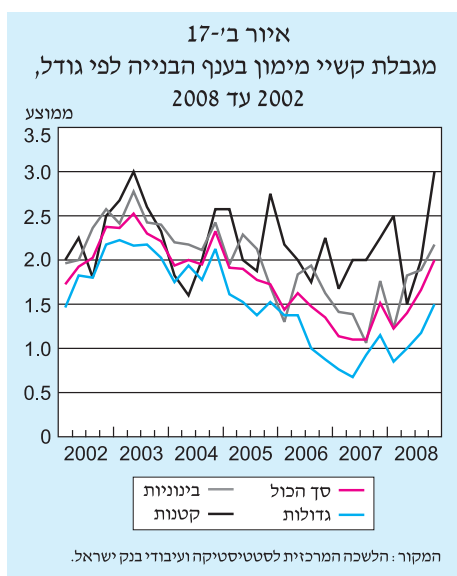
⁵¹ תמונה דומה מתקבלת גם במונחי שעות עבודה.

⁵² ראו: הוועדה לעיצוב מדיניות בנושא עובדים לא ישראליים (2007), "אג'נדה כלכלית-חברתית, 2008-2010".

⁵³ מכסת עובדי השטחים השנה הייתה 28.6 אלפים, לעומת 26.9 אלפים בפועל. לעובדים זרים מכסת ההיתרים לשנה זו הייתה 10.5 אלפים, לעומת 9 אלפים על פי המתוכנן ובהשוואה ל-15 אשתקד. מספר העובדים הזרים הלא חוקיים גדל אפוא ב-8.3 אלפים.

במבט קדימה, עליית המחירים בשנה האחרונה, יחד עם הירידה של מחירי התשומות וגידול מספר העסקאות מיד ראשונה ושנייה יש בהן כדי לעודד את צד ההיצע. כנגד זאת, אף שהענף לא היה שותף לגאות בארץ בשנים האחרונות, הוא יושפע קרוב לוודאי מהתפנית השלילית במחזורי העסקים בעולם ובארץ, בפרט ברביע האחרון של השנה. מצד הביקושים לדירות מגורים - צפויה ירידה עקב הירידה בביטחון התעסוקתי ושחיקת הנכסים הפיננסיים שבידי הציבור, ואולי אף ירידה בשכר הריאלי. גורמים אלו מתבטאים גם בקשיים בקבלת משכנתה - עקב הורדת יחס ההלוואה לערך הדירה מצד הבנקים והגדלת מירווח הסיכון. גם מצד ההיצע גדלים קשיי המימון; אלה מאפיינים את המשק כולו - חברות קטנות וגדולות - אך בפרט את ענף הנדל"ן (המתאפיין ממילא בשיעור מינוף גבוה מאשר בשאר ענפי המשק), כפי שעולה מנתוני סקר החברות (איורים ב'-16 ו-ב'-17). לפיכך, עם ההיפוך במחזור העסקים לשפל, שעלול להיות ממושך יותר מאשר במחזורי עסקים רגילים, יש מקום רב למדיניות אקטיבית ואנטי-מחזורית. התאוששות הענף תהיה תלויה במידה רבה במדיניות מסייעת - בפרויקטים ובמימון - ובפרט בייזום ופיתוח של עבודות תשתית, המייצרות כיום כרבע מתפוקת הענף. אמצעי סיוע אפשריים נוספים הם הגדלת הסיוע המימוני לקבלנים ולמשכנתים.

אף שהענף לא היה שותף לגאות ששררה בארץ בחמש השנים האחרונות, הוא יושפע קרוב לוודאי מהתפנית השלילית הנוכחית במחזור העסקים הן בצד הביקוש והן בצד ההיצע.

ג. המסחר והשירותים

תוצר ענפי המסחר והשירותים, המהווה כ-57 אחוזים מהתוצר העסקי, גדל בשנת 2008 ב-1.9 אחוזים - האטה משמעותית לעומת אשתקד (9.1 אחוזים). האטה הפעילות הקיפה את כל ענפי המסחר והשירותים, ובמרביתם היא הסתמנה רק במחצית השנייה של השנה. ההאטה לא התבטאה בבלימת גידולן של התעסוקה ותשומת העבודה בענף, אך סימנים לכך נראו במדדים הלא-פורמליים שפורסמו בשלהי השנה⁵⁴.

האטה הפעילות בענפי של המשבר הקיפה את כל ענפי המסחר והשירותים, ובמרביתם היא הסתמנה רק במחצית השנייה של השנה.

⁵⁴ להרחבה בנושא ראו פרק ה' - שוק העבודה.

(1) המסחר

תוצר ענף המסחר, המהווה כ-17 אחוזים מהתוצר העסקי, גדל בשיעור של 2.4 אחוזים. שיעור זה מבטא בעיקר עלייה חדה בתחילת השנה, ואילו ברביע השני כבר ניכרה האטה בפעילות הענף. מקורה של האטה זו הוא בהאטת הביקושים בעטיו של המשבר, ובפרט בהתפתחות הצריכה הפרטית, שעלתה במחצית הראשונה וקטנה מעט בשנייה, לאחר ירידה מתמשכת ברכוש הציבור ובאמון הצרכנים⁵⁵.

ענף המסחר רגיש במיוחד לקשיים הפיננסיים המסתמנים במשק: רבים מהעסקים בענף זה הם עסקים קטנים, ואלה מושפעים במיוחד מהתחזקות כוח השוק של הבנקים עקב עליית הביקוש לאשראי בנקאי, עם התכווצות האשראי החוץ-בנקאי, ומהעלאת מירווחיהם, בשל התגברות הסיכון. קשיי המימון האלה באו לידי ביטוי בדיווחי העסקים לסקר החברות של בנק ישראל: חומרתה של מגבלת המימון, שהקיפה את כל ענפי המשק, הייתה המשמעותית והמובהקת ביותר. ייתכן כי הצעדים שנקט משרד האוצר לאחרונה לשם סיוע לעסקים הקטנים והבינוניים יקלו על קשיי המימון בענף.

(2) שירותים נבחרים

ענף השירותים העסקיים: תוצר ענף השירותים העסקיים, המהווה כרבע מהתוצר העסקי, צמח בשיעור מתון של 0.7 אחוז. צמיחתו של תוצר הענף, אשר בשנת 2007 הובילה את גידול הפעילות במסחר והשירותים, נבלמה - בעיקר לנוכח בלימת הפעילות בענף שירותי המחשוב והמו"פ במחצית השנייה ולנוכח בלימת יצוא השירותים כבר ברביע השני של השנה, מאותותיו של המשבר העולמי. על אף כל אלה גדלה תשומת העבודה בדומה לאשתקד, אך עליית השכר הריאלי נבלמה.

שירותי המחשוב והמו"פ הם כשליש מהשירותים העסקיים. פעילות הענף לא גדלה בשנת 2008: היא הואטה במהלך השנה, ולקראת סיומה היא אף הצטמצמה. הדבר התבטא, בין השאר, בהיקף הגיוסים בשוק הון-הסיכון, שהוא מנוע הצמיחה של חברות ההזנק - היקף הגיוסים גדל בשנת 2008 ב-18 אחוזים, אך בשלהי השנה כבר ניכרה השפעת המשבר העולמי: ברביע האחרון ירד היקפם ב-22 אחוזים לעומת קודמו.

שוק הון-הסיכון בישראל נוצר ביוזמת הממשלה תוך מעורבות ישירה ואינטנסיבית מצדה, שלא כשוקי הון-הסיכון בעולם: בשנת 1992 הוקמה קרן הון-סיכון ממשלתית שנועדה להקים קרנות הון-סיכון בשיתוף עם משקיעים פרטיים. מטרת היוזמה וההתערבות של הממשלה הייתה, בראש ובראשונה, הקלת התנאים לגיוס מקורות מימון להשקעות הון-סיכון. המטרה השנייה הייתה יצירת תנאים להתפתחות שוק הון-סיכון בישראל. היוזמה והמעורבות של הממשלה בנושא זה השיגו את מטרותיהן: התרחב המימון לחברות הזנק וטכנולוגיה עילית, והתפתח שוק הון-סיכון פרטי רחב ביותר. לנוכח הצלחה זו מומלץ לשקול תמיכה בשוק הון הסיכון בגלל המשבר העולמי, שעלולה להיות לו השפעה ניכרת על שוק זה, בהיותו רגיש במיוחד לקשיים פיננסיים, המאפיינים את המשבר.

בנקאות, ביטוח ומוסדות פיננסיים אחרים⁵⁶: תוצר המוסדות הפיננסיים, שהוא 10 אחוזים מהתוצר העסקי, עלה בשיעור מתון של 2.3 אחוזים, לאחר גידול חד בשנה הקודמת. ההאטה בפעילות הענף הייתה סממן ראשון להשפעות המשבר הפיננסי בעולם, והיא החלה כבר במחצית הראשונה של השנה - בניגוד לפעילות הריאלית של מרבית הענפים, שבהם

⁵⁵ ניתוח רחב של הצריכה הפרטית מובא בסעיף 2.2 של פרק זה.

⁵⁶ לדיווח נרחב על הענף ראו המפקח על הבנקים, סקירה שנתי, 2008 שתתפרסם בקיץ, ופרק ד', המערכת הפיננסית, בדוח זה.

צמיחתו של תוצר ענף
השירותים העסקיים
נבלמה - בעיקר לנוכח
בלימת הפעילות בענף
שירותי המחשוב והמו"פ
במחצית השנייה ולנוכח
בלימת יצוא השירותים
כבר ברביע השני של
השנה.

לנוכח הצלחתה של
מעורבות הממשלה בשוק
הון-הסיכון בעבר, מומלץ
לשקול תמיכה בשוק זה
בגלל המשבר העולמי.

לוח ב'-11

מדדים עיקריים להתפתחות המסחר והשירותים, 2004 עד 2008

(שיעורי השינוי, אחוזים)

המשקל בתוצר המסחר והשירותים (אחוזים)				השכר הריאלי לעובד	תשומת העבודה
2008-2004					
סך כל המסחר והשירותים	100	7.7	3.1	1.9	
המסחר	29	5.5	2.2	0.9	
השירותים	71	8.6	3.4	2.3	
2008					
סך כל המסחר והשירותים	100	1.9	7.0	0.3	
המסחר	30	2.4	8.6	-0.4	
השירותים	4	1.8	6.5	0.5	
מזה: אוכל והארכה	70	0.7	5.9	-2.3	
בנקאות, ביטוח ומוסדות פיננסיים	14	2.3	6.4	1.9	
חינוך, בריאות, רווחה וסעד	7	4.0	3.9	-0.4	
אישיים ואחרים ¹	6	3.2	15.0	-1.6	
שירותים עסקיים	38	1.1	7.3	1.6	
מזה: שירותי מחשוב ומחקר, פיתוח נדל"ן					
והשכרת מכונות וציוד	7	3.9	0.6	-0.3	
עריכת דין, ראיית חשבון, אדריכלות והנדסה	13	2.6	3.2	-1.2	

(1) כולל שירותים קהילתיים, חברתיים ואישיים ושירותים למשקי בית על ידי פרטים.

המקור: נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

הסתמנה ההאטה רק בהמשך השנה. ירידת רווחי הבנקים והחששות מהתרחבות המשבר הפיננסי הובילו לירידה ניכרת של מדדי המניות של הבנקים במהלך השנה.

תיירות ושירותי הארחה: תוצר ענף התיירות ושירותי הארחה, המהווה 2.5 אחוזים מהתוצר העסקי, גדל השנה ב-0.7 אחוז, וגידולו הואט מאוד לעומת אשתקד (5.4 אחוזים). האטת צמיחתו משקפת בעיקר את הירידה בלינות הישראלים, בעוד שלינות התיירים גדלו בשיעור חד של 28.4 אחוזים. ואולם, תרומתו של גידול זה לפדיון ולתוצר של הענף הייתה מתונה יותר: הפדיון מתיירים גדל ב-13.6 אחוזים.

העלייה החדה בלינות התיירים התרחשה למרות המשבר הכלכלי בעולם. כפי שמראים נתונים שפרסם ארגון התיירות העולמי (UNWTO), גם ביתר העולם לא נראו במחצית הראשונה של השנה סימנים להאטת הגידול של היקף התיירות, אך החל מחודש יולי כבר ניכרה האטה משמעותית בקצב גידולו. הארגון צופה כי האטה זו תימשך ואף תחריף בשנת 2009, כך שגידול היקף התיירות העולמית יהיה זעום ואולי אף אפסי.

במהלך השנה הואט קצב הגידול של כניסות התיירים. החל מחודש יולי ניכרה האטה משמעותית בקצב גידולו של היקף התיירות גם ברחבי העולם, מסממני המשבר העולמי.

גם בישראל הואט קצב הגידול של כניסות התיירים במהלך השנה: לאחר גידול של 25 אחוזים במחצית הראשונה, ירד הקצב לשיעור אפסי במחצית השנייה. עם זאת, מצבו של הענף ערב המשבר היה טוב - מאז ההתאוששות ממלחמת לבנון השנייה גדלה תפוסת המיטות בבתי המלון לכ-60 אחוזים, עלייה מצטברת של כמעט 50 אחוזים לעומת התפוסה בראשית 2003.

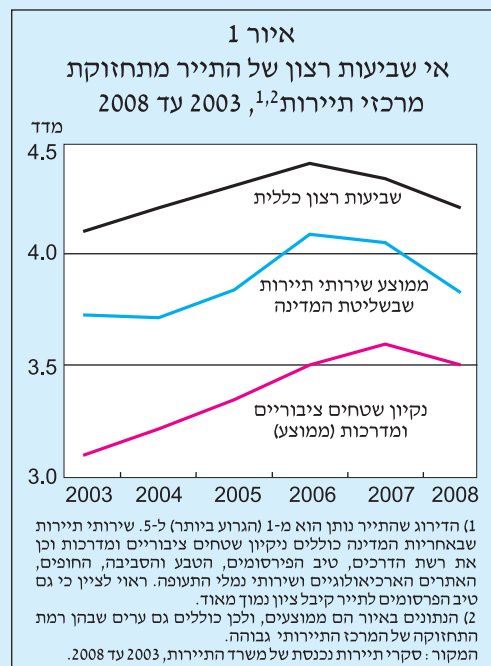
תיבה ב'-4: תחזוקה לקויה של מרכזי הערים המתוירות

המרכז של עיר תיירות הוא הבסיס שעליו צומחת תעשיית התיירות - שירותי אירוח ואוכל ומסחר קמעוני. מאחר שמרכזה של עיר תיירות הוא מוצר ציבורי, על הממשלה והשלטון המקומי מוטלת האחריות לתחזוקתו ולפיתוחו.

בחלק מהרשויות המקומיות תחזוקת מרכזיהן של ערי התיירות לקויה - מצב הפוגע בתיירות: הסקרים השנתיים של התיירות הנכנסת שעורך משרד התיירות מראים כי שביעות הרצון של תיירי החוץ בנושאי תחזוקת מרכזיהן של ערי התיירות נמוכה משמעותית מאשר שביעות רצונם מרכיבים אחרים של החוויה התיירותית. שביעות הרצון של התייר בנושא תחזוקת המרכזים האלה נמוכה משמעותית גם משביעות רצונם מרכיבים אחרים של השירותים לתייר - אלה שבאחריות המדינה: הדרכים, החופים, שירותי הנמל ועוד (איור 1).

לעיריות יש תמריץ לתחזק את מרכזה של עיר התיירות ברמה גבוהה, שכן השיפור ימשוך תיירים לעיר, וכך יעלה את הכנסותיהם - של תושביה, ועמן את הכנסות הרשות מארנונה. אף על פי כן, אנו עדים לתחזוקה לקויה - בעיקר ברשויות חלשות, השרויות במצוקת תקציבית או שניהולן גרוע. כך בטבריה רמת התחזוקה של הטיילת אינה גבוהה; בנצרת ובעכו רמת התחזוקה של העיר העתיקה נמוכה; ברמלה רמת התחזוקה של מרכז העיר נמוכה. בחלק מהערים דרוש שיפוץ, אולם גם אם הממשלה תממן שיפוץ באזור התיירותי, העירייה לא תהיה מסוגלת לתחזק אזור זה ברמה גבוהה.

הליקוי בתחזוקה, ובעטיו בשביעות הרצון של התייר, חזקה עליו שהוא פוגם בביקוש לשירותי תיירות בישראל. משמע שהפגיעה אינה רק ברמת העיר אלא גם ברמת המדינה. קרוב לוודאי שהפגיעה בולטת במיוחד בביקוש של תיירים מהארצות המפותחות, שכן נמצא כי אלה רגישים יותר לנושאי תחזוקה.

הפתרון המוצע הוא לתמרץ את העיריות לתחזוק ראוי של מרכזי התיירות באמצעות מענקי הפיתוח של משרד הפנים והמענקים לפיתוח תשתית תיירות של משרד התיירות: עירייה שלא תתחזק תקבל מענקים קטנים יותר. כך ניתן, למשל, לפצל פרויקט פיתוח תיירותי לכמה פרויקטים קטנים ולהתנות את המימון הממשלתי לפרויקט הבא באיכות התחזוקה, על פי בדיקה של משרד התיירות¹. ניתן גם להעמיד את התחזוקה לביקורת של הציבור באמצעות דירוגה באינטרנט.

אפשריים גם פתרונות קיצוניים יותר, כחילוט חלק מתשלומי הארנונה לעיריות שאינן מתחזקות כראוי את מרכז התיירות - אולם לפתרונות אלו ישנן השלכות קשות על עצמאות הערים, בניגוד למדיניות בתחום זה. הארנונה עומדת בבסיס השאיפה של השלטון המרכזי לבזר סמכויות, והממשלה אינה מחלטת אותה אפילו מעירייה שאינה משלמת שכר לעובדיה.

הפתרון של התניית מענקי האיזון בתחזוקה ראויה של מרכזי התיירות הוא פחות רדיקלי, אולם גם כאן יש התערבות גסה מדי בסדרי העדיפויות של העיריות. ייתכן, למשל, שעירייה מעוניינת לטפח את החינוך יותר מאשר את מרכז התיירות, משום שהיא מאמינה שזאת העדפתם של התושבים. אין ברצוננו לפגוע באופן אגרסיבי בסדר העדיפויות של העירייה, אולם אנו רוצים לקדם מטרה שהשלטון המרכזי חושב לראויה.

הפקעת התחזוקה מהעירייה ותחזוקה באמצעות חברה ממשלתית רצויה עוד פחות, שכן פגיעתו במדיניות של ביזור הסמכויות קשה עוד יותר, ויש בה כדי להקטין את אחריותה של הרשות המקומית לרווחת תושביה בכללה.

¹ לשם כך יש להגדיר במפה בבירור את גבולותיו של מרכז התיירות.

ד. התחבורה והתקשורת

הפעילות: התוצר של ענף התחבורה צמח ב-2008 בשיעור של 3.8 אחוזים (לוח ב'-12), וזאת בזכות גידול הפעילות במשק. ואולם, קצב הצמיחה הואט במהלך השנה, שכן ענף זה, המספק שירותים לענפים, מושפע מפעילותם, שהואטה. הצמיחה הובלה על ידי גידול התוצר של התחבורה היבשתית, בעיקר של האוטובוסים, המשאיות והרכבת. גידולו של תוצר האוטובוסים, ב-9.7 אחוזים, משקף התרחבות של הפעילות בתחבורה הציבורית. זו ניזונה בעיקר מכניסה של עובדים לא-מיומנים לשוק העבודה - אוכלוסייה של נוסעי אוטובוסים - ומהשיפור בתיירות. תרם להתרחבות זו גם ייקור הנסיעה ברכב פרטי, בשל העלייה של מחיר הדלקים. בתוצר הרכבת נמשכה העלייה גם השנה, ביטוי לשדרוג הרכבת כאמצעי תחבורה בשנים האחרונות.

גידול הפעילות בענף לא הביא לגידול תשומת העבודה בו. השכר הריאלי בתחבורה ירד במקצת, עקב עליית המחירים החדה. השכר הריאלי בתחבורה היבשתית עלה מעט, בזכות הצטמצמות שיעור האבטלה בקרב העובדים הלא-מיומנים במשק, עם גידול הביקוש לשירותיהם.

התוצר של ענף התקשורת, המהווה 4 אחוזים מהתוצר העסקי, ירד השנה. אחוז ההוצאה על תקשורת קטן ככל שהכנסתם של הפרטים עולה (גמישות נמוכה מיחידתית),

תוצר ענף התחבורה צמח ב-2008 בשיעור של 3.8 אחוזים, בזכות גידול הפעילות במשק.

התוצר של ענף התקשורת, המהווה 4 אחוזים מהתוצר העסקי, ירד השנה.

לוח ב'-12

מדדים עיקריים להתפתחות בתחבורה ובתקשורת, 2008
(שיעורי השינוי, אחוזים)

המחיר היחסי של התפוקה ביחס למדד המחירים לצרכן	השכר הריאלי לעובד	תשומת העבודה	התוצר במחירי 1995	המשקל בתוצר התחבורה והתקשורת (אחוזים)	
-1.9	-2.4	0.8	¹ 1.4	100	תחבורה ותקשורת
-1.6	-5.3	4.2	¹ -2.5	36	תקשורת
-2.0	-0.9	-0.8	3.8	64	תחבורה ואחסנה
-0			5.6	19	מזה: אוטובוסים, מוניות ורכבת
-1.8	1.0	-3.9	8.3	15	משאיות
					הובלה ימית ואווירית, נמלים
-3.8	-3.6	-1.8	-2.2	13	ושדות תעופה

(1) הערכה בלבד.

המקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

ולכן השפעת גידולן של ההכנסות על הענף מתונה יחסית. גידולו של תוצר הענף בשנים הקודמות נבע מהתרחבות השימוש בשירותי תקשורת חדשים, כגון אינטרנט, טלפון סלולרי וטלוויזיה רב-ערוצית. השנה גדל השימוש ב"דור השלישי" של הטלפון הסלולרי, הקיף יותר משליש מהמנויים ופעל לגידול התוצר⁵⁷. בתחומים האחרים היו עליות מתונות בלבד: השימוש בטלפון הנייח גדל לאט; גידול השימוש בפס הרחב באינטרנט הואט ל-6.7 אחוזים בלבד; היקף החדירה של הטלפון הסלולרי הגיע לרוויה, ומספר מנויי הטלוויזיה הרב-ערוצית נותר ללא שינוי⁵⁸. בהתאם למגמה ארוכת הטווח בישראל, כמו בעולם, עלו מחירי התקשורת השנה פחות מאשר מדד המחירים לצרכן - בין השאר, כתוצאה מהשיפורים הטכנולוגיים וממדיניות הרגולציה בענף, המעודדת תחרות⁵⁹.

התשתיות: ענפי התחבורה והתקשורת, האנרגיה והמים הם ענפי תשתית בעלי השפעות חיצוניות על כלל המשק, וחשיבותם עולה בהרבה על משקלם בתוצר. כך, לדוגמה, שיפור באיכות התחבורה הציבורית ובתשתית הכבישים⁶⁰ ירחיב את אפשרויות התעסוקה, ישפר את איכות הזיווגים בין עובדים לפירמות⁶¹, ובכך יגדיל את התוצר ויקטין את האבטלה. מיצוי

⁵⁷ הדור השלישי בטלפון הסלולרי הוא חידוש טכנולוגי המקטין את ההוצאות התפעוליות של החברות ומאפשר הכנסות משירותים נוספים. אם התעריפים אינם קטנים בהתאם, חידוש זה מיתרגם לעלייה ברווחי החברות הסלולריות, ולכן - לעלייה של תוצרן.

⁵⁸ נתוני השימוש בשירותי התקשורת התקבלו ממשרד התקשורת ומעודכנים עד לרביע השלישי של השנה.

⁵⁹ כתוצאה מהרפורמות ומהחידושים הטכנולוגיים ירד, משנת 2000, מדד שירותי הטלפון ב-2 אחוזים, לעומת עלייה של 16 אחוזים במדד המחירים לצרכן.

⁶⁰ תשתית הכבישים והתחבורה הפרטית (למעט נסיעות בכבישי אגרה) אינן נכללות בתוצר הענף.

⁶¹ תשתיות הכבישים תרמו תרומה מובהקת לעליית שכר של יוממים. ראו רוני פריש ושי צור (2008), *השקעה בתשתית תחבורתית, יוממות ושכר*, סדרת מאמרים לדיון, 2008.03, בנק ישראל, מחלקת מחקר.

ענפי התחבורה והתקשורת, האנרגיה והמים הם ענפי תשתית בעלי השפעות חיצוניות על כלל המשק, וחשיבותם עולה בהרבה על משקלם בתוצר.

היתרונות החיצוניים של ענפי התשתיות, התחבורה והתקשורת תלוי במידה רבה בהסדרה והפיקוח של הממשלה, וזו פעלה בשנים האחרונות לייעול הענף ולהגדלת התחרות⁶².

רפורמות מצריכות למידה ותכנון, הנמשכים זמן רב - לעתים קרובות מעבר לתקופת שירותו של השר הממונה על הענף. לכן במדינות מפותחות ההסדרה בתחומי התשתית, ובפרט בתחום התקשורת, היא בידי רשות עצמאית, ולא בידי משרד ממשלתי. ראוי להקים רשות שתהיה מופקדת על הסדרת תחום התקשורת, לרבות קביעת מדיניות ההסדרה וכלליה. רשות זו תהיה עצמאית במילוי תפקידיה ובהפעלת סמכויותיה.

התקשורת: בתחום התקשורת החלה בשנת 2006 תחרות בטלפון הקווי, וכך נתח השוק של החברות המתחרות ב"בזק" הולך וגדל. במטרה לסייע להן נאסר על "בזק" לתת הנחות על סל התעריפים שלה, אך מדיניות זו תוגמש ככל שנתח השוק של "בזק" יורד. בדצמבר 2007 היה נתח השוק של המתחרים ב"בזק" בטלפון הקווי 11.8 אחוזים, והוא עלה ל-16.2 באוגוסט 2008⁶³. לשיפור התחרות תרמה גם "רפורמת ניידות המספרים" (שמירת מספר הטלפון של המנוי במעבר מרשת לרשת), שהחלה בסוף 2007 בתחומי הטלפון הסלולרי והקווי. בתחום הטלפון הסלולרי מקודמת הכנסת מפעילים וירטואליים - מפעילים השוכרים זמן אוויר ממפעיל סלולרי רגיל (בעל תשתית) - וזו צפויה להתחיל במהלך 2009. רפורמה זו תשפר את התחרות בתחום ללא תוספת קרינה, הנדרשת בהכנסת מפעיל סלולרי רגיל.

התחבורה הציבורית: בתחבורה הציבורית, בעיקר - בנסיעות בין עירוניות, פועלות כעת חברות אוטובוסים חדשות, נוסף על "אגד" ו"דן" הוותיקות. הרפורמה הגיעה כמעט למיצויה, שכן כיום כ-20 אחוזים מהקווים הם בידי חברות חדשות, והיעד הוא כ-25 אחוזים. הרפורמה שהכניסה את החברות החדשות מאפשרת שיפור של השירות והזולתו, והיא מתאימה למרחב הלא-מטרופוליני. במרחב מטרופוליני דרוש ניהול אֶחָד וריכוזי בתפעול התחבורה הציבורית, וניהול כזה אכן רווח במטרופולינים בארצות המערב. לא רצוי שיהיו כמה מפעילים של תחבורה ציבורית לסוגיה, משום שלמפעיל אוטובוסים לא תהיה מוטיבציה כלכלית להזין את קווי הסעת ההמונים של מפעיל אחר, בהיותם מתחרים ישירים שלו. במטרופולין דרושות השקעות במערכת הסעת המונים, ולכשיתווספו בו אמצעים רבי קיבולת מלבד האוטובוס, יידרש שינוי במבנה הארגוני של התחבורה הציבורית⁶⁴ - כינון ניהול אחד במקום המונופול הפרטי הקיים היום.

שינוי מערך הקווים בגוש דן: הקווים בגוש דן כמעט לא השתנו בשלושים השנים האחרונות, למרות תמורות רבות במיקום של מרכזי התעסוקה. כיום יש קווים רבים, הקווים מפותלים, והתדירות בהם נמוכה. ראוי שמשרדי התחבורה והאוצר יפעלו לארגון-מחדש של התחבורה הציבורית בגוש דן, כך שמספר הקווים ומידת הפיתול בהם יפחתו, ותדירותם תגדל. כך יתקצר משך הנסיעה הממוצע, ותגדל האטרקטיביות של הנסיעה באוטובוס.

שמים פתוחים: הזולה של מחירי ההובלה הימית והאווירית תגדיל את יצוא התיירות והסחורות, תשפר את הפתיחות של המשק ואף את רווחת הצרכנים - באמצעות הזולת הסחורות המיובאות והחופשות בחו"ל. בתחומי האיחוד האירופי ובארה"ב מדיניות התעופה מאפשרת תחרות רבה בין חברות התעופה, ואילו בישראל רמת התחרות נמוכה יחסית.

רפורמות מצריכות למידה ותכנון, הנמשכים זמן רב - לעתים קרובות מעבר לתקופת שירותו של השר הממונה על הענף.

בתחום התקשורת החלה בשנת 2006 תחרות בטלפון הקווי, וכך נתח השוק של החברות המתחרות ב"בזק" הולך וגדל.

בתחבורה הציבורית, במרחב מטרופוליני דרוש ניהול אֶחָד וריכוזי בתפעול התחבורה הציבורית, וניהול כזה אכן רווח במטרופולינים בארצות המערב.

ראוי שמשרדי התחבורה והאוצר יפעלו לארגון-מחדש של התחבורה הציבורית בגוש דן, כך שמספר הקווים ומידת הפיתול בהם יפחתו, ותדירותם תגדל.

⁶² נראה שכמות התשתיות ואיכות ההסדרה בישראל אינן שונות במידה מהותית מהנהוג במדינות מפותחות. אינדיקציה מסוימת לכך ראו: רן שהרבני (2008), *השפעת ההון התשתיתי על ענפי התעשייה בישראל 1990-2003*, סדרת מאמרים לדיון, 2008.05 בנק ישראל, מחלקת מחקר.

⁶³ הנתונים התקבלו ממשרד התקשורת.

⁶⁴ להרחבה ראו דוח ועדת סדן לבחינת הרפורמה בתחבורה הציבורית, אוקטובר 2007 ותיבה ב'-5 בדוח בנק ישראל לשנת 2007.

הוזלה של מחירי
ההובלה הימית
והאווירית תגדיל את
יצוא התיירות והסחורות
ותשפר את הפתיחות של
המשק.

הממשלה החליטה
להגמיש את מדיניות
התעופה, וכפיצוי על
שינוי המדיניות - להגדיל
את שיעור השתתפותה
של המדינה בהוצאות
האבטחה.

תקנות המאפשרות
לרשות להגבלים עסקיים
להגביל את הסכמי
הכרטוס המשותף
הותקנו בסוף 2008.

כושר ייצור החשמל כיום
אינו מספק, לנוכח רמת
הביקושים הנוכחית וזו
הצפויה בשנים הקרובות.

בשורה של החלטות ב-2008 ובתחילת 2009 החליטה הממשלה להגמיש את מדיניות התעופה, וכפיצוי על שינוי המדיניות - להגדיל את שיעור השתתפותה של המדינה בהוצאות האבטחה מ-50 עד ל-80 אחוזים בקווים שבהם יתווספו מובילים נקובים חדשים במהלך 2008. עד כה המדיניות כמעט לא אפשרה הענקת מעמד של מוביל נקוב לחברות ישראליות בקווים ש"אל-על" טסה בהם, בשל החלטת ממשלה מ-2003, אשר הגבילה מאוד מתן רישיונות כאלה עד שמספר הנוסעים בנתב"ג יגיע ל-10.7 מיליון⁶⁵.

בעקבות החלטות הממשלה מ-2008, התקיימה מגמה להפיכת הסכמי התעופה הבינלאומיים של ישראל לליברליים - הסכמים שיאפשרו ריבוי מובילים להפעלת טיסות סדירות וקביעה של הקיבולת ותדירות הטיסות הסדירות על ידי המובילים הנקובים, ללא צורך באישור ממשלתי. הסכמי התעופה הליברליים והשיפור במצב הכלכלי שיפרו את התחרות בענף: מספר המובילים הנקובים החדשים לישראל וממנה גדל, הדומיננטיות של "אל-על" ירדה, ומספר הקווים שבהם יש יותר משני מובילים נקובים עלה. מגמה זו כנראה לא תימשך ב-2009, בשל המצב הכלכלי.

תקנות המאפשרות לרשות להגבלים עסקיים להגביל את הסכמי הכרטוס המשותף (code share) הותקנו בסוף 2008. עד עתה הסכמים בין חברות התעופה בקווים לישראל וממנה לא נזקקו לאישור של הרשות להגבלים עסקיים. הגבלת הסכמי הכרטוס המשותף של חברת תעופה ישראלית עם חברת תעופה זרה הפועלת באותו קו עשויה לשפר את התחרות. אין הכוונה להגבלת כרטוס משותף מהסוג המשלים, המאפשר לנוסע להמשיך לטוס בכרטוס משותף טיסת המשך בחברה הזרה, אלא לכרטוס משותף מהסוג המקביל, שבו שתי החברות פועלות באותו הקו, ובכך נפגעת כנראה התחרות. ראוי לציין שבארה"ב ובמדינות האיחוד האירופי הסכמי כרטוס משותף מהסוג המקביל מוגבלים, במיוחד בקווים שבהם פועלות רק חברות מעטות.

תשתיות החשמל: כושר ייצור החשמל כיום אינו מספק, לנוכח רמת הביקושים הנוכחית וזו הצפויה בשנים הקרובות. הרחבת כושר הייצור היא תהליך ממושך, המחייב תכנון ארוך טווח. כושר הייצור לא הורחב במידה מספקת בשנים האחרונות, ותידרשנה מספר שנים כדי להרחיב אותו. לנוכח גידול הביקוש הופעלה תכנית חירום להגדלת הייצור של חברת החשמל באמצעות תחנות מסוג "מחזור משולב", הפועלות על גז. הבנייה של תחנות אלה מהירה יחסית.

רפורמה במשק החשמל: גם בשנת 2008 לא הושגה הסכמה עם חברת החשמל ועובדיה בדבר רפורמה בחברת החשמל, הכוללת את פיצול המונופול האנכי לארבעה מקטעים: ניהול המערכת, הייצור, ההולכה והשיווק. לפיכך הוחלט להקים חברה ממשלתית לניהול המערכת. ניהול המערכת מחוץ לחברת החשמל יכול לסייע לשילוב יצרני חשמל פרטיים.

⁶⁵ החלטת הממשלה מתחילת 2008 היא לממן 80 אחוזים מהוצאות הביטחון של חברות התעופה, וההחלטה מאוגוסט 2008 היא לממן שמונים אחוזים רק בקווים שבהם יש מובילים נקובים חדשים, ורק כל עוד שמספר הנוסעים בנתב"ג לא יעלה על 10.7 מיליון. ההחלטה מפברואר 2009 היא שסבסוד הוצאות האבטחה יהיה 60 אחוזים, וכאמור, עם חתימה על הסכם תעופה מול האיחוד, שיעודד את התחרות, יעלה שיעור הסבסוד ל-75 אחוזים.

תיבה ב'-5: בחינת תפקוד הנמלים

הצורך להנהיג תחרות בנמלים נבע מהרצון לייעל את פעילותם, להגדיל את ניצולת ההון ולקצר את זמן ההמתנה בנמלים. במסגרת הרפורמה הוקמו שלוש חברות ממשלתיות לשם תפעול הנמלים; חברה ממשלתית נוספת הוקמה לשם ניהול, אחזקה ופיתוח של נכסי הנמלים, ורשות הספנות והנמלים במשרד התחבורה מרכזת את סמכויות הפיקוח. הרפורמה הייתה כרוכה בתוספות שכר לעובדים.

בחינת השפעתה של הרפורמה, בשנתה הרביעית, על ביצועי הנמלים מעלה שיש שיפור במדדים הבוחנים את ביצועיהם יחסית לשנת 2007, אשר הייתה שנה גרועה בתפקוד הנמלים, בעיקר בשל בעיות בתחום יחסי העבודה. בחלק מהמדדים שופר תפקוד הנמלים, או לפחות השווה, יחסית לשנת 2006¹. שיפור תפקוד הנמלים הוא פועל יוצא בעיקר של יחסי העבודה, אולם גם עידוד עבודת לילה בנמלים שיפר את יעילות שירותי הנמל. יישום רפורמה בתעריפים ישפר את ביצועי הנמלים בעתיד. חשוב שתפעול הפיתוח העתידי של הנמלים יהיה ללא קשר לחברות הנמל הקיימות.

הרפורמה בתעריפים

הרפורמה המוצעת בתעריפי הנמל, שמתעכבת, תוכל לעודד במידת מה את התחרות, משום שהיא תיטיב יותר לשקף את העלויות האמיתיות של הנמלים, וכך אפשר שהתחרות תתפתח גם לתחומים שנחשבים עתה לגירעוניים - למשל מטעני היצוא (בגלל מבנה התעריפים). הרפורמה בתעריפים גם אמורה לשנות את הרכב התשלום לחברות הנמלים, כך שחלק גדול יותר מהתשלום עבור שירותי הנמלים יבוא מחברות הספנות - בניגוד למצב כיום, שבו עיקר התשלום הוא מבעלי המטען. כך יתאפשר יותר מיקוח של חברות הספנות מול הנמלים, משום שהן, בניגוד לבעל המטען הבודד, יכולות לשנות התנהגות לשם שיפור התחרות. אף שהרפורמה עברה את כל השלבים בדרגים המקצועיים, לרבות שימועים לקבוצות בעלי העניין, הבאתה לאישור ועדת המחירים, ולאחר מכן לחתימה של שרי התחבורה והאוצר על צו התעריפים, מתעכבת. ראוי לציין שכבר היו בעבר מספר ניסיונות לתקן עיוותים בתעריפי הנמל, ואלה לא צלחו - בין היתר בגלל כוחן של קבוצות שנפגעות מהרפורמה המוצעת.

עידוד עבודה בלילה בנמלים

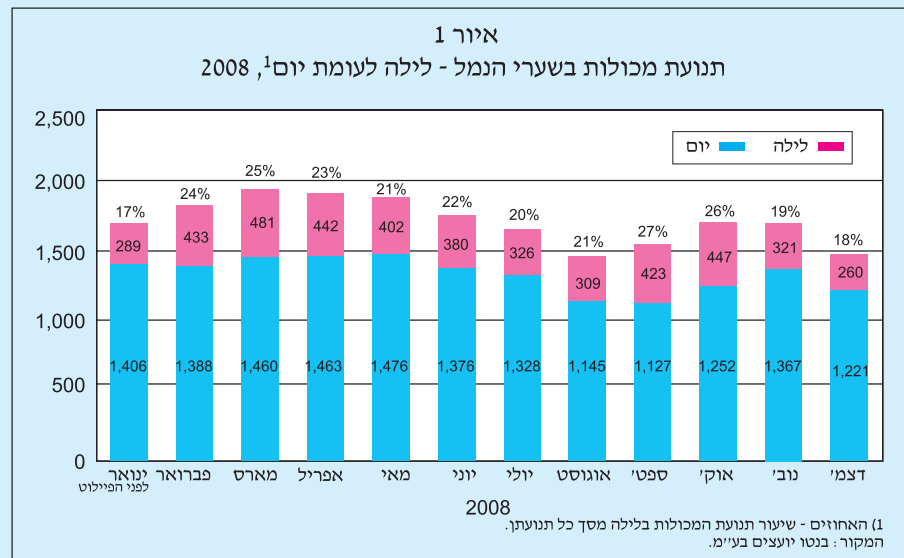
לעבודה בלילה בנמלים יש יתרונות חיצוניים משמעותיים, משום שהיא מאפשרת ניצול של ההון גם בלילה. עבודת הנמלים משתמשת בעיקר בהון-הנמלים והשרשרת הלוגיסטית הקשורה אליהם, כולל כבישים ומשאיות לפריקה, טעינה והובלה של המשאות. אחת הסיבות לאי היעילות של הנמלים בישראל היא שתפוקתם בלילה הייתה נמוכה מאוד: רק 17 אחוזים מהתנועה של המכולות - כניסתן ויציאתן בשערי הנמל. פעילות לוגיסטית בלילה הייתה מביאה לקיצור התור לפריקת אניות ולהפחתת העומס בכבישים. בחו"ל מקובל שהשרשרת הלוגיסטית, הכוללת נמלים, חברות הובלה, מחסנים עורפיים וחברות תעשייה, פועלת גם בלילה. בנמל לוס אנג'לס,

¹ ראו טבלת מדדי שירותים נדרשים ב: <http://www.mot.gov.il/wps/pdf/SHIPPING/MadadeySherutNidrashim.pdf>

למשל, התמריץ לעבודה בלילה הוא דרך התעריפים: התעריף למשתמש בלילה נמוך משמעותית מהתעריף ביום.

בתחילת 2008 החל בנמל חיפה ניסוי², שמטרתו הרצה של פעילות השרשרת הלוגיסטית בשעות הלילה. בפעילות זו יש להתגבר על חסמי כניסה מסוימים מצד חברות המשאיות, מפעלי התעשייה והמחסנים העורפיים, שכמעט לא פועלים בלילה. כך, למשל, מפעלי התעשייה צריכים להיערך לפתיחת מחסני המפעל בלילה, וחברות ההובלה צריכות להקצות נהגי משאית נוספים. מחסן עורפי ייפתח בלילה רק אם ייווצר ביקוש עקבי די הצורך. גם הנמל צריך להיערך על ידי פתיחת שעריו בין השעות 4:30 ו-6:30 בבוקר. התמריץ שניתן הוא סבסוד הפעילות של מחסן עורפי למכולות בלילה³, שהפסדו יוצא בשכרו: המשק מרוויח מההשפעות החיצוניות הגדולות של הסטת פעילות ללילה. חשוב אפוא להבהיר לגורמים בשרשרת הלוגיסטית שהמדינה נחושה להפנים את ההשפעות החיצוניות הטובות שבפעילות הנמל בלילה. על פי הניסוי עד כה גדלה הפעילות בנמל חיפה בלילה, במונחים של תנועת מכולות, מ-17 אחוזים מתנועת המכולות ל-27 אחוזים מהפעילות בחודש העמוס ביותר (איור 1). בחודשים האחרונים השימוש בלילה פחת, בשל המיתון בפעילות המשק.

הניסוי תוכנן למשך שנה עד דצמבר 2008. לאחר מכן תוכנן להמשיך את הפעילות בלילה דרך התעריפים - קביעת תשלום נמוך יותר עבור שירותי הנמל בלילה ותשלום גבוה יותר בשעות העומס. תוכנית זו הייתה אמורה לצאת לפועל דרך הרפורמה בתעריפים, אולם זו מתעכבת. מפני חשיבותו של הניסוי, היה רצוי להאריך אותו עד לאישור הרפורמה בתעריפים, שכן הפסקתו תחזיר את פעילות השרשרת הלוגיסטית, שבחלקה כבר הורגלה לעבודה גם בלילה, לעבודה בשעות העומס בלבד. אף על פי כן הניסוי הופסק.

² הניסוי מנוהל בידי חברת נמלי ישראל בשיתוף חברת נמל חיפה ומשרד התחבורה.

³ רק המשאיות יכולות להוביל מכולות גם אל הנמל וגם ממנו, כלומר לא לנוע ריקות.

השוואה בין-לאומית של הצפיפות בכבישים: מטרת ההשוואה היא לבחון את ההשקעה בכבישים בישראל בפרספקטיבה בין-לאומית. ההשקעה בכבישים נבחנת כאן מההיבט של הצפיפות בכבישים, אולם יש לה גם היבטים אחרים, כפי שנראה בהמשך. הצפיפות בכבישים בישראל פחתה בשנים האחרונות, בזכות השקעה גדולה יחסית בכבישים. לפי האומדנים הצפיפות בישראל נמוכה במעט מהצפיפות באירלנד וגבוהה בכ-15-20 אחוזים מהצפיפות הממוצעת בבריטניה ובספרד (איור ב'-18). בריטניה ואירלנד הן נקודות ייחוס מתאימות לישראל, מפני מבנה טופוגרפי דומה, שכן הן הכבישים מושפע מאוד מהמבנה הטופוגרפי. עתירות הון הכבישים בישראל, המתקבלת מהון הכבישים לתמ"ג הפוטנציאלי, נמוכה מאשר בבריטניה וגבוהה מאשר באירלנד (איור ב'-19). בהתאם למגמה העולמית של ירידה בהשקעות בתשתיות, יורדת בשנים האחרונות עתירות הון הכבישים. בבריטניה הסתכמה ההוצאה השנתית הממוצעת על כבישים (כולל אחזקה) בשנים 1997-2007 ב-0.6 אחוז מהתוצר, באירלנד, באותן שנים, היא הסתכמה ב-1.1 אחוזים מהתוצר, ובישראל, בשנים 1997-2008 - ב-0.9 אחוז.

עתירות הון הכבישים בישראל, המתקבלת מהון הכבישים לתמ"ג הפוטנציאלי, נמוכה מאשר בבריטניה וגבוהה מאשר באירלנד.

המדד לצפיפות בכבישים, המוצג באיור ב'-18, מחושב כחלוקה של הנסועה בהון הכבישים הנקי. הנסועה מחושבת לפי שקלול הנסועות של סוגי רכב (מכוניות, אוטובוסים ומשאיות) במקדמי ההפרעה שלהם לתנועה⁶⁶. ההון הנקי הוא הצבר ההוצאה על כבישים, שממנה מפחיתים, על פי המקובל בלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2 אחוזים לשנה. ההון הנקי חושב תוך שקלול בגין מחירי ההשקעה, שהם שונים ממדינה למדינה. מדד זה עדיף על מדדים אחרים, כגון הנסועה חלקי אורך הכבישים, משום שבאחרון כביש צר נספר כמו כביש רחב, ומחלק אינו נספר.

המדד לצפיפות בכבישים, מחושב כחלוקה של הנסועה בהון הכבישים הנקי.

הסתייגויות מההשוואה: המבנה הטופוגרפי - ההוצאה על כבישים תלויה גם במבנה הטופוגרפי. בשווייץ, לדוגמה, יש כבישי מנהרות רבים, שעלותם גבוהה, ואילו בישראל יש פחות צורך במנהרות. באנגליה, באירלנד ובספרד המבנה הטופוגרפי דומה לזה של ישראל, והצפיפות הממוצעת דומה לזו של ישראל. רמת המינוע בישראל - ראוי לציין כי רמת המינוע בישראל (מספר המכוניות ל-1,000 תושבים) נמוכה משמעותית מאשר במדינות אירופה. עם העלייה ברמת החיים באירופה עלתה גם רמת המינוע, ומכאן שבישראל יש להיערך, מבחינת התשתית בכבישים, לעלייה ברמת המינוע. בישראל עלתה רמת המינוע בין השנים 1995 ו-2008, בדומה לעליית התמ"ג לנפש (במונחים קבועים), ב-24 אחוזים. **עתירות הרכבת בישראל** - ברוב מדינות אירופה הרכבת משמשת חלופה תחבורתית; לא כן בישראל, שבה מערכת הרכבות אינה מפותחת. לפיכך אפשר שנסלל כביש אשר הנסועה בו אמנם אינה רבה, אבל הוא מחבר בין אזורים שמידת החיבור ביניהם לא הייתה מספקת. **הצפיפות הממוצעת** - התחשיב מתייחס רק לצפיפות הממוצעת, והרי יש כבישים צפופים יותר וצפופים פחות. חשוב לזכור שהצפיפות במרכז, ובעיקר בסביבת המטרופולין, גבוהה יותר מאשר בפריפריה, ולפיכך ייתכן שבמרכז כדאי להשקיע במערכות להסעת המונים, כפי שמקובל בארצות המפותחות.

היבטים נוספים של ההשקעה בכבישים: השפעות חיצוניות חיוביות של פרויקטים מערכתיים - כביש המשנה את מערכת הכבישים כולה, כגון כביש 6, מייצר נסועה, כלומר מחבר בין אזורים שקודם לכן מידת החיבור ביניהם לא הייתה מספקת, ובכך פותח הזדמנות חדשה לאוכלוסייה המתגוררת ליד הכביש ומשפר את הניידות שלה. משמע שבדיקת תועלתו כמקטין צפיפות בלבד אינה מספיקה.

⁶⁶ אוטובוס מפריע לתנועה פי שניים מאשר מכונית פרטית, ומשאית - פי שניים וחצי.

פרק ב': השימושים וענפי המשק

